

KAFKASLAR'LAN ANADOLU'YA GÖÇLER (1877-1900)

Yrd. Doç. Dr. Nedim İPEK*

GİRİŞ

Konumuzu teşkil eden 93 Savaşı esnasında ve sonrasında Kars, Batum, Sohum ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya yapılan göçlerin sebeplerini, devletin ve milletin sosyal, siyasî ve kültürel hayatında arzettiği çeşitli problemleri ortaya koyabilmek için Rusya'nın iskân siyasetini ve 93 Savaşı öncesi Türk göç hareketlerini toplu bir şekilde incelemek gerekir.

Göç, şahısların hayatlarının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere, bir iskân ünitesinden diğere yerleşmek suretiyle yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir.¹ Bu hareket tabii âfetlerden ve kıtlıktan korunmak, verimsiz toprakları terk edip daha iyi yaşama imkânı araştırmak gibi tabii sebeplere veya siyasî ve dinî baskı ile iktisadî şartlar gibi sosyal sebeplere bağlıdır. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere göç hareketini «isteğe» veya «zora» müstenid sebepler meydana getirmektedir. Savaşlarda, dinî ve siyasî göçlerde daha ziyade bir otorite, isteğe dayananlarda ise tabii, sosyal, ekonomik ve psikolojik esaslara müstenid sebepler hakimdir. Savaş sıralarında ve müteakip zamanlarda taraflara ait nüfus, yalnız ölmek suretiyle azalmaz. Aynı zamanda, galiplerden bázılarının mağlûplara reva gördükleri sert muameleler sonucunda da bir kısım halk başka diyarlara göç etmeye mecbur edilir.²

Rusya, I. Petro'nun vasiyeti olarak yakıştıran, aslında coğrafi konumu gereği, önce Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmek, sonra da Kafkaslara, Boğazlara ve Balkanlara hakim olarak Osmanlı topraklarından güneye inmek siyasetini takip etmiştir. Ruslar, bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için XVIII. yüzyıldan itibaren her fırsatta Türklere saldırmışlar ve Türk topraklarını işgâl etmişlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin özel-

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretim Üyesi.

1. Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979, s. 21.

2. Cemil Çalgüner, *Nüfus Hareketleri*, Ankara 1959, s. 51.

likie Ruslarla yaptığı savaşlarda ve bu savaşların ertesinde Rusların icra ettiği iskân siyaseti sonucunda daima iki yönlü göç hareketi söz konusu olmuştur. Nitekim, Rusların bu politikalarından tedirgin olan Müslüman Türk ahali akın akın Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

Ruslar işgâl ettikleri yerlerde yaşayan ve Ortodoks olmayan ahaliyi propaganda, şiddet ve tazyikle dininden döndürmek, buralara yerleştirilen Rus muhacirlerini yerli ahaliye hakim kılmak ve bunları stratejik mevkilere yerleştirerek yerli ahalinin ziraî vasıtalarını ve hattâ kendilerini Rus muhacirlerine yardıma, angaryaya mecbur etmek, verimli topraklarını Rus muhacirlerine tahsis etmek, bu yer yerli ahaliye ait olduğu takdirde bunları az verimli kurak arazi ile değiştirmek üzere şiddet kullanmak şeklinde özetlenebilecek olan bir iskân siyaseti takip etmiştir.³ Rusya, bu siyaset sayesinde zapt olunan yerlerin kadim ahalisini sıkıştırarak yurtlarından çıkarılması ve bunların terkettiği yerlerde Rusya'nın iç bölgelerinden getirilen veya işgal edip sonradan tahliye ettikleri yerlerden göç ettirdikleri Hristiyan toplulukları yerleştirerek, Rus olmayanlara Ortodoks kilisesi rehberliğinde Hristiyan kültürünün aşılmasına çalışmıştır. Rus Çarlığı, bu siyasetiyle Avrupa kamuoyuna, doğu milletlerine Hristiyan medeniyetini götürdüğünü iddia ederken, aslında işgal ettiği yerlerde vakit geçirmeksizin «Kolonileştirme» programını tatbik etmekte ve bu yerlerdeki insanları Ruslaştırmaktaydı. Netice itibariyle, Rusya, hakim olduğu topraklarda, tek bir devlet, tek bir din siyasetinin tatbik edilmesini amaç edilmmişti. Bu amaç doğrultusunda Rus olmayan milletlerin «Ruslaştırılması» bir program olarak ele alınmıştır. Nitekim, Lehli ve Ukraynalıların Ruslaştırılması için bir dizi tedbirlere tevessül edildiği bilinmektedir.⁴

Rusya, işgal ettiği Kırım topraklarında 1783 yılından itibaren camileri kiliseye çevirmiş veya yıkmış, Türk şehir ve köylerinde kiliseler, manastırlar yapmış, ilim adamlarını sürmüştü, Türk topraklarını büyük me'mûrlara ve dışarıdan gelen Ruslara tevzi etmiş ve vakıf topraklarını gasp etmiştir. Bu baskı ve haksızlıklara dayanamayan Müslüman Türk ahali çareyi göç etmekte bulmuştur. Türk göçmenlerinin boşalttığı yerlere diğer yerlerden getirilen muhacirler iskân edilmiştir. General Potemkin, 70.000 Rus köylüsünü Kırım'a yerleştirmiştir. Ancak, kolonileştirme programı ağır gidince Potemkin, dışardan yabancı nüfûs getirtmeye başladı. 1784-1787 tarihleri arasında Avrupa'dan gelen kolonistler, —özellikle Alman köylüler— bu yer-

3. Van P. Goç, *Beynelmilel Usûl-i temsil, İskân-ı Muhâcirin*, Müt. Habil Adem, İstanbul 1334, s. 126.

4. Akdes Nimet Kurat, «Panslavizm», *AÜ. DTCF. Der. C. I, Sayı: 2-4, Ankara 1953, s. 241, 278.*

lere iskân edildiler.⁵ Bu sırada, toprak isteyen Kırımlılara bölgede toprak verilmeyerek Orenburg vilayetine göç etmeleri teklif edilmişti. Bu durum, Kırım'ı Tatar'dan temizlemek ve oraya Ortodoks mezhebinde olanları yerleştirmek siyasetini bir kat daha takviye ediyordu.⁶ Kırım topraklarına sevk edilen Rus muhacirleri, muvasalat ve münakalat merkezleri başta olmak üzere şehir ve köylere iskân edildiler. Bölgedeki bu muhacirler, zamanla artarak nahiye ve kaza merkezlerini teşkil ettiler. Böylece, Ruslar bölgenin idarî ve iktisadiyesine hakim oldular.⁷ Rusya'nın izlediği göç ve iskân politikası sonucu Kırım'daki nüfusun % 44'ü Rus, Ukraynalı, Alman, Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermenilerden müteşekkil bir hale geldi.⁸ Öte yandan, 1780-1800 tarihleri arasında Kırım, Kazan, Kafkasya ve Özü havalisi ile diğer Türk ülkelerinden Türkiye'ye tahminen 300 - 500.000 arasında göçmen gelmiştir.⁹

1804 Sırp isyanı ve 1806 - 1812 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında yaklaşık 200.000 Müslüman kendilerini daha güvenli hissettikleri yerlere göç ettiler.¹⁰ Buna karşılık, Tuna'ya yakın yerlerde meskûn Bulgar ve Rum reâyânının bir kısmı Eflâk ve Kırım'a göç etmiştir.¹¹ Diğer taraftan, Ortodoks Gökoğuzlar, Bulgarlar ve Alman muhacirler, Ruslar tarafından Bucak'a yerleştirilmişlerdir. 1822'de Wurtenberg ve Bavyera'dan gelen Almanlar Sarata'ya, 1823'te İsviçreliler Saba'ya yerleştirildi.¹² 1828 - 1829 Osmanlı - Rus Savaşı esnasında işgal altına düşen bölgelerden Rumeli'nin işgal edilmeyen yerlerine Müslüman Türk ahali göç ederken Rusya, bölgedeki kadim reâyayı Eflâk-Buğdan, Kalas, İsmail, Besarabya, Hocabey taraflarına ve Rusya içerilerine göç ettirmiştir. Nitekim, Ruslar, Besarabya'da Nogayların terk etmek zorunda kaldığı topraklara Bulgarları yerleştirmişlerdir.¹³ Verimli Besarabya topraklarında Rumen ve Tatarlar ikâmet ediyorlardı. Rusya, ekseriyeti teşkil eden Ortodoks Rumenleri Ruslaştırarak amacıyla bu bölgeye Rus muhaciri iskân etmiştir. 500.000 Rus muhacirinin iskân edilmesi sonucu umûmi nüfusun % 30'unu Ruslar teşkil eder hale gelmiştir.¹⁴

5. Ethem Feyzi Gözaydın, **Kırım, Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri**, İstanbul 1948, s. 68-72; Ahmet Cevat Eren, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Mes'eleleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, İstanbul 1966, s. 32.
6. Ethem Feyzi Gözaydın, **Aynı eser**, s. 83-84.
7. Van P. Goç, **Aynı eser**, s. 151
8. Mirza Bala, «Kırım», **İA**, VI, 757.
9. Ahmet Cevat Eren, **Aynı eser**, s. 33.
10. Ahmet Cevat Eren, **Aynı eser**, s. 33.
11. Yorga, **Osmanlı Tarihi**, Çev. : Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1948, V, 240.
12. Müstecip Ülküsal, **Dobruca ve Türkler**, Ankara 1987, s. 73; Aurel Decei, «Bucak», **İA**, İstanbul 1979, II, 747.
13. Ethem Feyzi Gözaydın, **Aynı eser**, s. 96.
14. Van P. Goç, **Aynı eser**, s. 175.

Doğuda ise Rusya, Hindistan'a ulaşmayı amaç edinmişti. Asya ülkelerinde, Rus faaliyetinin inkişafı gibi büyük bir hedefin yolu üzerinde duran Kafkasya ilk merhaleyi teşkil ediyordu. Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan sonra Kuban Nehri'nin kuzeyinde bulunan arazinin Rusya'ya ilhâkı II. Katerina tarafından ilân edilince bu steplerde meskûn Nogaylar ve Çerkesler kılıçtan geçirildi ve bunların boşalttıkları yerlere Rus Kazak muhacirleri iskân edildi.¹⁵ Rusya, 1826-1828 Rus-İran Savaşlarında Azerbaycan'dan göç ettirdiği 40 binden fazla Ermeni'yi, eline yeni geçen Kuzey Azerbaycan, Karabağ ve Revan'a yerleştirdi. Öte yandan, 1828-1829 Savaşı esnasında Doğu Anadolu'dan tahminen 100.000 Ermeni reâya Rusyaya göç ettirilmiştir.¹⁶ Buna karşılık, gerek savaş esnasında ve gerek Edirne Andlaşması'yla (14 Eylül 1829) Ruslara bırakılan Poti, Anapa, Çıldır ve Ahıska havalisinde meskûn Müslümanlar, Anadolu'ya göç etmiştir.¹⁷

Kırım Savaşı ile (1853-1856) Balkanlar'da ve Anadolu'da Rus yayılışı geçici olarak durdurulunca Rusya, Asya topraklarında fetih, şiddet ve taz-yik siyasetini artırdı. Bu politika sonucu Ruslar, 1865'e kadar Türkistan'da ve Kafkasya'da Türk ve Müslüman kavimlerini hakimiyetlerine aldılar. 1864'de Çarlık Hükümeti, Batı Kafkasya ve Kuban havalisinde bulunan Türk, Çerkes ve diğer Müslüman unsurları bir ay zarfında Kafkasya'yı terk etmeye zorladı.¹⁸ Netice olarak, Rusyanın Kafkasya'da takip ettiği tehcir ve iskân siyaseti sonucu Kafkasya dan Türkiye'ye 600.000'den fazla göçmen geldi. Bu sayı Kırım göçmenleriyle bir milyonu aşırıyordu.¹⁹ Müslümanların tahliye ettiği Kuban bölgesine Rus, Alman, Rum ve Bulgar muhacirler iskân edildi.²⁰

Rus Hükümeti, Rusya'daki bütün milletlerin Ruslaştırılması amacını takip eden «İslav İttihâdı Cemiyeti» vasıtasıyla, Kafkasya'ya Rus muhaciri yerleştirmeye çalıştı. Rus ecnepleri arasına göçmen iskân etmek ve sonra bu göçmenlerin memlekete hakim olmalarını temin etmek için ortamı hazırlayan Cemiyet, Kafkasya'yı kendine geniş bir faaliyet alanı seçti. Kafkasya'ya getirilen Rus muhacirlerinin bölgede tutunabilmesi için âlet, tohum, yiyecek ve sair yardımlar yapılırken nüfuslarını artıran göçmen ailelerine nüfus artış oranında arâzî verildi. Öte yandan, bunların iskân ma-

15. Mirza Bala, «Çerkesler», İA, III, 375-385.

16. Kemâl Beydilli, «1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler», TTBD, C. XIII, Sayı: 17, Ankara 1988, s. 406.

17. Ahmet Cevat Eren, Aynı eser, s. 36.

18. İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958, s. 516-517.

19. Ahmet Cevat Eren, Aynı eser, s. 69-70; Léonce Cazaubon, La Turquie vis à vis des puissances européennes en 1886, Paris, 1886 s. 48.

20. W.E.D. Allen-Paul Muratof, 1828 - 1921 Türk - Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 104.

hallini terketmesi şiddetle men edildi. Bu tedbirlerle bölgede iskân edilen göçmenlerin istikrarları temin edilmeye çalışıldı. Kafkas muhaceretinin ikinci bir safhası daha vardı : **İslav İttihâdı Cemiyeti**, Kafkas şehirlerini Ruslaştırılmak üzere göçmen getiriyorlardı. İhtiyat olmak üzere, göçmenlerle bir müddet mukavelesi yapılıyordu. Öte yandan **İslav Cemiyeti Bankası**, bölgede bir iş kurmak isteyen Rus müteşebbislere kredi vermeyi kabul etmiştir. Bu ise bölgede Rus tüccarların artmasına sebep olmuştur. Bu gibi tedbirler neticesinde bölgedeki muhacir sayısı arttı.²¹

Türk göç tarihinin en önemli noktalarından birini teşkil eden 93 Savaşı'na Rusya, Bulgarların azınlıkta bulunduğu Tuna ve Edirne vilayeti toprakları üzerinde kendisine bağımlı bir Bulgar Devleti'ni kurmak amacıyla girmiştir. Savaş esnasında silahtan arındırılarak müdafaasız bir hale getirilen Müslüman halka karşı silahlı Bulgarlar ve Rus askerleri genel bir katliâm hareketine girişti. Bunun üzerine bir milyonu aşkın Türk göç etmek zorunda kalmıştır. Savaş sonrası, bu göçmenlerin geri dönüşünü önlemek amacıyla Türk gayr-i menkûlleri Bulgarlarca işgal edilmiştir. Savaş ertesinde Şarkî Rumeli ve Bulgaristan mahallî idareleri söz konusu bölgede bulunan Türklerin siyasî ve medenî haklarını kısıtlamışlar, din ve vicdan hürriyeti tanımamışlar, ödenemeyecek oranda ağır vergiler koymuşlar ve Türk halk kitlesine baskı yapmışlardır. Bu siyaset sonucu bölgedeki Türk ahali kesin olarak ocaklarını terk etmiştir.²²

Balkanlarda olduğu gibi harbin cereyan ettiği Sohum, Batum ve Doğu Anadolu'da da önemli nüfus hareketleri meydana gelmiştir.

1877-1900 YILLARI ARASINDA DOĞU ANADOLU VE KAFKASLARDAN YAPILAN GÖÇLER :

I — GÖÇ SEBEPLERİ

Rusya, tebeasını tek bir millet, tek bir devlet ve tek bir görüş, yani Panslavizm, Çarlık ve Ortodoksluk çatısı altında toplamayı amaç edinmişti. Bu siyaset ile Rus olmayan Hıristiyan unsurların uzun vadede Ruslaştırılması mümkün görülmeğe de, büyük orandaki Müslüman ve Türk topluluklarının kısa bir süre içinde eritilip Ruslaştırılması beklenemezdi. Bu

21. Van P. Goç, Aynı eser, s. 123 vd.

22. Bu konuda bkz. Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, (1877-1890), İstanbul 1991, Basılmamış doktora tezi.

dürümde Rus politikası genelde Türk-Müslüman kitlesini hedef almaktaydı. Nitekim, bu gerçeği gören Rusya Doksanüç Savaşı'nda işgal ettiği Anadolu ve Kafkas topraklarında meskûn Müslümanları Rumeli'de olduğu gibi göç etmeye zorlamıştır.²³ Rusya, savaş esnasında bu politikasını hayata geçirerek işgal ettiği bölgelerde Müslümanlardan topladığı silahlarla, Rumeli'de olduğu gibi Kafkasya'daki Hıristiyanları silahlandırdı.²⁴ Böylece, savunmasız hale getirilen Müslüman köyleri Rus ordu birliklerine mensup askerler ve Hıristiyan ahali tarafından yağmalanıyor, camiler ve okullar kapatılıyor, kadınlar tecavüze maruz kalıyor, erkekler ise Sibiryaya sürülüyordu. Bütün bu hadiseler, Rus subaylarının gözleri önünde ve hattâ onların emir ve talimatıyla oluyordu. Acımasızca ve taviz verilmeksizin icra edilen bu hareketin gayesi bütün Müslüman halkın sistemli ve önceden tasarlanmış bir şekilde yok edilmesidir.²⁵

Savaş esnasında Doğu cephesinde yayılmış olan Rus kuvvetleri Mayıs 1877'de Ardahan'a girer girmez, Cenevre Sözleşmesi'nin ruhuna aykırı olarak kasabadaki hastaneye saldırıp, hasta ve hastabakıcıları katlettiler. Ardahan ve civarındaki çiftlikler, köyler yağmalandı, kendilerine karşı silahlı mukavemette bulunduğunu ilân ettikleri halkı yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin katlettiler. Katliâma marûz kalanların sayısı 800'ü aşmaktaydı. Tek kelimeyle Rus askerleri insan haklarıyla bağdaşmayan cürümleri işlemekteydiler.²⁶ Eleşgird tarafına hücum eden Rus tümeni ise güzergâhı üzerindeki yerleşim birimlerini Müslüman Hıristiyan ayırımı yapmaksızın yakmış, mallarını talan etmiştir. Bu arada Ruslar, Üç Kilise Ermeni Metropolitini de yaraladıktan sonra zorla beraberlerinde götürmüşlerdir.²⁷ Bu gibi hadiselerin benzerleri Çıldır, Göle, Kars ve Bayezid taraflarında da cereyan etmiştir.²⁸

23. L. Bernhard, *Les Atrocités Russes en Bulgarie et en Arménie Pendant la Guerre de 1877*, Berlin 1878.

24. Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983, II, 231.

25. L. Bernhard, Aynı eser, s. 62.

26. L. Bernhard, Aynı eser, s. 55-56 : Hariciye Nezaretinden İsviçre Konfederasyonu Başkanlığına tel, 21 Temmuz 1877; s. 40: Lord Derby'den Lord Loftus'a rapor, 17 Temmuz 1877; s. 63; *Atrocités Russes en Asie et en Roumélie pendant les mois de Juin, Juillet et Août 1877*, İstanbul 1877, s. 58 Gay'dan Londra'daki Daily Telegraph'a tel, 6 Temmuz 1877; s. 5: Erzurum Valisinden Mabeyn'e tel; s. 61 Schluga'dan Viyana'da M. Etienne'e tel, 9 Temmuz 1877; s. 7-8, Ahmed Muhtar Paşa'dan Harbiye Nezaretine tel, 5 Temmuz 1877.

27. *Atrocités Russes*, s. 7 : Van ve Bayezid Kumandanlarından Dahiliye Nezaretine tel, 19 Haziran 1877; s. 8 : Erzurum Valisi İsmail Paşa'dan Dahiliye Nezaretine tel, 5 Temmuz 1877; L. Bernhard, Aynı eser, s. 58-59 : Bayezid ve Üç Kilise Papazı ile İstanbul Ermeni Patrikliği arasında yapılan muhabere.

Ahmed Muhtar Paşanın aldığı tedbirler²⁹ sayesinde Rus birlikleri Haziran 1877'den itibaren Kars'a doğru geri çekilmeye başlamıştı. Hattâ, Kars kuşatması da kaldırılmıştı. Ruslar, ricât esnasında yolları üzerindeki bütün yerleşim merkezlerini yerle bir ederken, buralarda meskûn Müslüman ve Hıristiyan ahâlinin büyük bir kısmı aileleriyle birlikte esir alındı. Çok sayıda yaşlı, kadın ve çocuk katledildi. Hattâ, Erivan'da meskûn Rus tebeası Müslümanların bir kısmı Sibirya'ya sürüldü.³⁰ Ruslar, Kars çeşresinden çekilirken tarlalardaki ekini biçip Rusya'ya sevk etmiş, güzergâhı üzerindeki evleri yıkmış, Müslümanların taşınabilir mallarını gasp etmiş, götüremediklerini ise yakmıştır. Esir edilen Türkler her türlü insanlık dışı muamelelere marûz kalarak Tiflise gönderilirken çok sayıda Müslüman, çeşitli bahanelerle hapsedilmekteydi.³¹

Ruslar, Sohum ve çevresinde de benzer hareketlerde bulunmuşlardır. Nitekim, Sohum kalesi civarında Türk askerî komiseri yaptığı teftişte köylerin tamamen yakılıp yıkıldığını, halkın çarşaf ve yorganına varıncaya kadar soyulmuş olduğunu tespit ederken evsiz-barksız kalmış yüzlerce aileyle karşılaşmıştı. Diğer taraftan Rusların halen işgali altında olan yerleşim merkezlerinde daha feci olaylar vereyan ediyordu: Cinayet, Tecavüz, İşkence. Meselâ, Zannis'in bütün köyleri yakılmıştır. Rus Kazaklarından kurtulmak için ormana sığınan 1.500 aile, «Ardlera» vadisinde aç susuz ve barınaksız bir durumdaydı. Her ne kadar Fazıl Paşa, onlara gıda maddesi göndermişse de, yardım kendilerine ulaşmadan halk açlıktan kırılmıştı.³²

1878 yılında, göçmenlerin sefil ve perişan bir halde olması, Yunanistan'ın sınıra askerî yığınak yapması, Ruslara karşı mukavemette başarılı olunamaması üzerine Meclis-i Vükelâ, barış görüşmelerine başlanılmasını tavsiye kararı aldı. Nitekim, 31 Ocak 1878 Edirne Ateşkesi ve 3 Mart 1878 Ayestafanos Önbarış Andlaşması Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalandı. Bu andlaşmanın XIX. maddesi ile Ardahan, Kars, Batum ve Bayezid Ruslara bırakılıyordu.³³

28. Bkz. Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler*, N. Haz, M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, s. 450, 504.

29. Bkz. Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul 1989.

30. *Atrocités Russes*, s. 28-29 : İsmail Hakkı Paşa'dan Harbiye Nezaretine tel, 18 Temmuz 1877.

31. *Atrocités Russes*, s. 14-15 Ahmed Muhtar Paşa'dan Harbiye Nezaretine, 5.7.1877; s. 81 : Gay'dan Daily Telegraph'a tel, 19 Temmuz 1877.

32. *Atrocités Russes*, s. 53 : Gay'dan Londra'da Daily Telegraph'a tel, 3 Temmuz 1877; s. 56 : 5 Temmuz 1877 tarihli tel; s. 59 : Londra'daki Observer gazetesine muhabiri tarafından çekilen tel, 7 Temmuz 1877.

33. Nihad Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara 1953, I, 396.

Savaş esnasında milis ve askerî kuvvetlerin savunduğu Livana'ya barış sonrası general Komarof kuvvetleri, Osmanlı öncü kuvvetlerinin ve halkın protestolarına rağmen girdi. Livana'yı işgal eden general Komarof ve Rus kuvvetleri sıkıyönetim ilân ettiler. Şehirdeki Rus askerî, ahâlinin evlerine girdi, erkekler ailelerini koruyabilmek için meskenlerinden dışarı çıkamaz oldular. Dolayısıyla, tarladaki işler terk edildi. Öte yandan, yol güvenliği kalmadığı için yiyecek tedariki imkânsız bir hâl aldı ve netice itibarıyla halk açlıktan ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Nitekim, Livana, Kars, Ardahan, Ardaneuş ve Oltu kazalarında tam bir kıtlık hakimdi. Bu ortamda, Rus baskısını protesto eden Livana'nın Müslüman ve Hıristiyan sakinleri, haklarının korunmaması durumunda silaha sarılacaklarını ilân ettiler³⁴ Ardahan ve çevresi ahâlisi ise, Berlin Kongresi'nden hak ve hukuklarının korunmaması halinde daha güven içinde olabilecekleri bir Türk toprağına göç etmelerinin temin edilmesini talep ediyorlardı.³⁵

93 Savaşı'nda, Kafkasya ve Doğu-Anadolu cephesinde çeşitli başarılar kazanan Rus Ordusu, Derviş Paşa'nın savunduğu Batum'u ele geçirememişti. Fakat, silahla işgal edemediği bu önemli limanı kalemle alacaktı. Nitekim, Ayastefanos ile Batum, Ruslara verildi. Batum'un Ruslara terki halinde halk, ya Ruslara boyun eğecek veya göç etmek durumunda kalacaktı. Ancak, Batum ahalisi Berlin Kongresi Başkanlığına 33.247 imzalı bir protesto göndererek «Ruslara tâbî olmaktansa ölmeyi tercih ettiklerinden mücadele ve savaşa karar verdiklerini» ilân ediyorlardı.³⁶

İşte böyle bir ortamda Berlin Andlaşması imzalandı. Kongre üyeleri, halkın isteklerine kulak tıkayarak Ardahan, Kars ve Batum arâzisini Ruslara bıraktılar. Sadece, Ayastefanos ile Ruslara bırakılan Eleşgird ve Bayezid, Osmanlı Devleti'ne iade ediliyordu.³⁷ Yukarıda belirtildiği üzere, Livana, Batum ve Çürüksu ahâlisi Rus işgaline karşı direnmekte kararlıydı. Çünkü, Batum'un savunmasında Osmanlı kuvvetleriyle birlikte canlarını dışlerine

34. *Appel des Musulmans Opprimés au Congres de Berlin, Leur situation en Europe et en Asie depuis de Traité de San-Stefano*, İstanbul 1878, s. 68-70 : Livana ahalisinin mazbatası, 13 Mayıs 1878; s. 70-71 : 28 Mayıs 1878 tarihli Livana ahalisinin şikâyeti; s. 66-67 : 17 Mayıs 1878 Livana ahalisinin protestosu; s. 72-74 : Ahalinin Avrupa Devletlerine hitaben yaptıkları protesto, 29 Mayıs 1878.

35. *Appel des Musulmans...*, s. 87 : Berlin Kongresi'ne çekilen 19 Haziran 1878 tarihli tel.

36. *Appel des Musulmans...*, s. 62-64 : Batum ahalisinin protestosu, 5 Mayıs 1878.

37. Nihat Erim, Aynı eser, s. 422, md. 58, 60.

takmışlardı. Bu kadar emekten sonra «**dini ve dili**» başka olan bir milletin elini kolunu sallayarak şehirlerine girmesini kabul etmektense son ferde kadar çarpışmak fikrindeydiler.³⁸ Ancak, Osmanlı taburlarının Batum sancağını boşaltma hazırlıklarına başlaması üzerine ısrarlarından vazgeçerek göç etmeye karar verdiler.³⁹

Rus Çarlığının tabiyetine geçirdiği muhtelif mahalleri tamamıyla Ruslaştırarak, Müslümanları, Osmanlı aleyhine çevirmek ve özellikle halife ve padişaha sâdik ve bağlı olan Kafkasya'nın Müslüman ahalisinin millî fikirlerini bozmak için kullandığı entrikaları hakkında Tiflis Şehbenderliği'nin hazırladığı layihada⁴⁰ savaş sonrası göç sebeplerini tespit etmek mümkündür.

Layihada belirtildiği üzere Ruslar, Müslüman çocuklarını ana dillerini öğrenmeksizin Rus mekteplerine kaydetmekte ve diğer taraftan Kafkasya'da yaşayan tahmini 2.000.000 Müslümana karşı zaten çok yetersiz olan «**kitapsız ve nizâmsız**» bir kaç «**mekâtib-i sibyanîyeyi**» harap oldukça kapatmakta ve kalanlara ise istediği gibi muamele yapmaktaydı. Rus mekteplerinde terbiye gören ve tedrisâtı tamamlayıp «**şehadetnâmelerini**» alan Müslüman çocuklarının eğitim düzeyi itibarıyla Rus arkadaşlarından farkı sadece taşıdıkları isimlerden ibaret kalırken «mekâtib-i ibtidaiyye»ye devam eden Müslümanlar ebeveynleri gibi cahil bırakılmaktaydı.

Rus Hükümeti, yukarıda açıklandığı üzere «**sade-dilân**» Müslümanların üzerine Ortodoks mezhebinin neşrine me'mûr misyonerleri musallat edip içlerinden bâzılarını bir takım vaadlerle aldatarak «**tebdil-i din**» ettirmekte ve bu işe cahil Müslüman din adamlarını âlet etmekte idi. Hattâ, bu hususu teyiden, Kafkas Hıristiyan ahalisinden asker ve Müslümanlardan ise «**bedel-i askerî**» alınması hakkında Çarlık emri «**su-i tefsir**» edilerek Müslümanlardan da asker alınacak fikri ortaya yayıldı. Bu haber üzerine heyecanlanan ve bilahire kendilerinin dindaşlarına karşı kuvvet ve silah kullanmaya mecbur edecek olan böyle bir vazifeyi kabulden ise mülklerini terk etmek şartıyla Türk topraklarına göç etmelerine izin verilmesini istidâ ettiler.

38. Rus istilâsına karşı bölge ahâlisinin mukavemet ettiğiine dair haberler mevcûddur. Bkz. **Vakit**, 14 Mayıs 1294, nr. 931, 24 Mayıs 1294, nr. 941, 21 Mayıs 1294, nr. 938.

39. Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)**, Ankara 1968, s. 154.

40. **BA, YA-IIus**, Nr. 203/20, Lef. 4 : Petersburg Sefaretine verilen 18 Mart 1877 tarihli Tiflis Şehbenderliği'nin layihası sureti.

II — GÖÇ HAREKETLERİ

A — Kars ve havâlisinden göç edenler :

Ruslar, 1878 Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları ile kendilerine terk edilen Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman sancaklarında bir askerî vilâyet tesis ettiler. Vilâyet dahilinde Türk toprak mülkiyetini tanımayan Ruslar 1855 Ârâzî Nizamnamesini tatbik ile Türk halkını kaçırıp yerine gayri-Müslim unsurları getirmeye koyuldular. Nitekim, III. Aleksandr'ın «yoğun reaksiyoner Slavlaştırma ve kolonizasyon politikası» sonucu, Türklerin boşalttığı köylere Ermeni, Rum, Yezidî, Suryani, Ukraynalı, Malakan, Duho-bar, Alman, Estonyalı ve Kafkas toplulukları getirilerek sistemli bir şekilde yerleştirildi ve bunların Ruslaştırılması tamamlanmaya çalışıldı.⁴¹

93 Savaşı ve sonrasında Rus işgaline uğrayan yerlerin Türk ahalişi önceki bölümde belirtilen sebeplerden dolayı kendilerini daha güvenli hissedecekleri yerlere doğru göç etmeye başladılar. Göçmenler, göç mahalline yakın olması münasebetiyle iskân edilmek üzere Sivas, Malatya, Mamuretül-Aziz, Ankara ve sair vilâyet ve sancaklara sevk edilmiştir.⁴²

Göçmenlerin iskân edilebilmesi amacıyla yaptırılan ön tahkikatlar sonucunda Bayezid ve çevresinde 12.500, Hınıs ve Kığı'da 2.000, Tercan'da 1.500, Bayburd'da 500 ve Muş'ta 4.000 hanenin iskânına kâfi miktarda olup ancak mahall-i mütegalibenin tasarrufuna geçmiş hâ'i (boş) arâzilerin mevcut olduğu tespit edilmiştir.⁴³ Çıldır Sancağı Göle nahiyesi Müslümanları ise Muş Sancağı ve Van'da kendilerince tespit edilen arâzî'lerde yerleşmeyi talep etmişlerdir.⁴⁴ Erzurum'da biriken göçmenlerin bir kısmının ise Dersim ve çevresindeki «münasib» ve «nünbit» arâzîde iskân edilmesi Erzurum vilâyetince talep edilmiştir.⁴⁵

Daha önceden Kars ve çevresinden göç edenlerin dışında 5 Mayıs 1879 tarihi itibarıyla Erzurum'da 15.000 hâneyi müteceviz göçmen kitlesi mevcüddür.⁴⁶ Mayıs 1879 tarihinden itibaren Anadolu cihetinde Rusya'ya

41. Salname-i Erzurum, 1293, s. 144; M. Fahreddin Kırzioğlu, «Kars», **İA**, İstanbul 1967, VI, 373; İlber Ortaylı, «Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars», **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: IX, İstanbul 1978, s. 348.

42. **PA, İD**, Nr. 66429, Lef. 2 : Sadarete tezkire, 24 Şubat 1879.

43. **BA, AD**, Nr. 833/48-49-1 : Sadarettten Erzurum Vilayetine takrir, 25 Şubat 1879.

44. **BA, AD**, Nr. 833/68-1 : Sadarettten Erzurum Vilayetine takrir, 15 Mayıs 1879.

45. **PA, AD**, Nr. 1152/53-1 : Muhâcirin Encümen-i Alisi'ne takrir, 1 Ekim 1879.

46. **BA, AD**, Nr. 1151/241-2 : Sadarettten Muhâcirin Komisyonu'na tezkire, 5 Mayıs 1879.

terk edilen yerlerden göç etmeye müheyya ahâlinin herhangi bir zorlukla karşılaşmaması için iskân malzemelerini hazırlamak üzere Erzurum'da bir komisyon teşkili tensip kılındı. Öte yandan Sadaret, 5 Mayıs 1879 tarihli takriiriyle Erzurum ve Sivas valiliklerinden vilayetleri dahilinde göçmen iskânına elverişli boş arâzilerin tespit edilmesini istedi.⁴⁷

Erzurum üzerinden söz konusu yerlere Mart 1880 tarihine kadar 8.000 hâne göç etmiş olup, peyderpey bu yolla pek çok göçmen gelmeye devam ederek bu sayı ileriki yıllarda 30.000 haneye çıkacaktır.⁴⁸ Bu göçmenler, Erzurum, Sivas, Ankara ve Mamuretül-Aziz vilâyetleriyle Malatya Sancağı'nda iskân edilebilmek amacıyla vali, mutasarrıf ve kaimmekamlara yaptıkları müracaatlarda herhangi bir sonuç elde edemeyince Bâbîâlî nezdinde teşebbüste bulundular. Ancak, Bâbîâlî, bu hususta, vali ve mutasarrıflıklara telgraf çekmekle yetindi. Göçmenlerin bu teşebbüsleri, mahallî me'mûrların hiddetine ve hasmâne hareketlere sebep olmuştur.⁴⁹

Sivas'a gönderilmiş olan 4.000 hâne göçmen, bâzı şahısların işfaliyle yerli ahâli tarafından sürekli müdahale ve rahatsız edilmiştir. Öte yandan, yeni gelen göçmenlerin iskân edilmek üzere mahallî idareye yaptıkları müracaat neticesiz kalıyordu. Bunun sonucunda, kimsesiz ve yetim göçmenler aç ve korumasız bir halde kabristan ve sokak ortalarında kalmaktaydılar. Oysa gerek muhacirlerin verdiği istidâlardan ve gerek yapılan tahkikatlar sonucunda Sivas ve çevresinde bey ve ağaların tasarrufunda 10.000 hâneyi barındırabilecek kapasitede mirî, mahlûl ve mevkûf arâzînin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu toprakları ellerinde tutmak isteyen mütegalibe, yerli ahâliyi tahrik ederek göçmenlerin üzerine saldırtıyordu. Bu hareket, henüz göç etmemiş olan Kars Sancağı Müslüman ahâlisini göç etmekten alıkoyup «Esâret-i küffar»da kalmalarına ve vilâyet dahilindeki göçmenlerin daha fazla perişan olmalarına sebep olabilecekti.⁵⁰ Bu ihtimallere yer vermemek ve göçmenlerin en kısa zamanda iskân edilmesini sağlamak üzere Mustafa Paşa, Sivas, Malatya, Mamuretül-Aziz ve Ankara vilâyetlerine iskân me'mûru olarak tayin edilmiştir.⁵¹ Bu tedbire rağmen sorun çözümlenemediği için 1882 yılında Sivas'taki göçmenlerin bir kısmı Kars'a dönmek zorunda kalmıştır.⁵²

47. BA, AD, Nr. 833/63-1 : Sadarettin Erzurum Vilayetine takrir, 5 Mayıs 1879.

48. BA, İD, Nr. 66429 : Göçmenlerin Mabeyn'e verdiği istidâ.

49. BA, İD, Nr. 66429.

50. BA, İD, Nr. 66429, Lef. 6 : Kars göçmenlerinin Mabeyne verdikleri istidâ, 2 Eylül 1881; BA, İD, Nr. 68938 : Binbaşı Sefer Bey'in Arızası.

51. BA, İD, Nr. 66429; BA, AD, Nr. 1272/48.

52. BA, İD, Nr. 68738.

Kars'tan Anadolu'nun içlerine yönelik göç hareketinin daha sonraki tarihlerde de devam ettiğini müşahede ediyoruz. 1892 yılında Bayezid Sancağı'nda, Kars muhacirlerinden ve Zilan aşiretinden 189 hânedeki 1.193 nüfus eski köylerde bulunan boş arâzide ve 79 hânedeki 546 nüfus yeni teşkil edilen 5 köyde iskân me'mûru Muhlis Bey tarafından yerleştirilmiştir.⁵³ 22 Mart 1904 tarihli bir arşiv kaydına nazaran Söğüdü kazasında meskûn 1.500 hâne Müslüman göç etmek üzere «Muhâcîrîn-i İslâmiyye Komisyonu'na müracaat etmiştir. Bu sırada Kafkasya'da meskûn Ermeni ahâli de **tebdil-i kıyafetle**» Anadolu'ya girmeye çalışıyordu. Ermenilerin bu faaliyetlerini akamete uğratmak amacıyla doğuya hususi bir komisyon gönderilmesi ve yapılacak araştırmalar sonucu Müslüman olduğu tespit edilen ahâlinin göç isteği kabul edilerek Anadolu'da iskân edilmesi hakkında irade çıktı.⁵⁴

B. — Sohum ve havâlisinden göç edenler :

93 Savaşı esnasında Batum ve Sohum'da bulunan vapurların bölgedeki Müslümanları Anadolu'ya nakletmesi kararlaştırılmıştı. Sohum kumandanı Fazlı Paşa'nın telgrafında belirttiği gibi Rusların bütün kuvvetiyle Sohum üzerine hücum etmeye hazırlandığı bir sırada göçmen nakline tahsis edilen vapurlar yetersizdi. Eğer, nakliyat işi hızlandırılmazsa iskele ve şehirdeki Müslümanlar ve hattâ, asker, büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalacaktı. Halbuki Müslüman ahâli, askerle birlikte muhârebeye girişikten sonra hânelerini yakarak sevhâle dökülmüşlerdi. Nakliyatın gecikmesi hâlinde halk düşman ateşiyle karşı karşıya kalacağı gibi asker de muhtemelen tehlike içine düşecekti.

Bu ihtimallere imkân tanınamak için göçmenlerin Trabzon, Samsun ve Kastamonu taraflarına yerleştirilmesi tasavvur olundu. Ancak, buralara göçmenleri iskân ve iâşeye kâfi arâzi olmadığı, Rumeli'nin zâyî olan Müslüman nüfusunun mümkün mertebe yerini doldurmak gerektiği fikriyle, Sohum göçmenlerinin Rumeli'nin münasib mahallerine yerleştirilmesi Padişah tarafından şifâhen irade olunmuştu. Muhârebe esnasında Rumeli'ye muhacir iskânı güç olacağından bu irade tatbik edilemedi.⁵⁵ Bunun üzerine, hânelerini ihrâk ederek hayvan ve yiyecekleri ile beraber Sohum iskelesine yığılmış olan 40.000 göçmenin başta Trabzon olmak üzere yine Karadeniz liman ve iskelelerine nakledilmesi kararlaştırıldı. Ancak tahsis edilen vapurlar yeterli gelmeyince Tunus ve Suriye'den İstanbul'a gelmesi beklenen

53. BA, YA-Hus, Nr. 314/85, Lef. 3 : Bayezid Sancağı Mutasarrıflığına tezkire.

54. BA, İD, M 322/1,

55. BA, YEE, Nr. 36-135-152-X, h. 85.

vapurlar ile mîriye ait nakliye vapurlarının bekletilmeksizin Sohum'a sevki kararlaştırıldı. Bunların da yetersiz kalması hâlinde ecnebî kumpanyaların-
dan vapur kiralanabilmesi hususunda Bahriye Nezareti'ne selâhiyet verildi.⁵⁶

Gemilerle Karadeniz'in Anadolu sahillerine sevk edilen 60.000 Abaza göçmeninin Samsun ve çevresine iskânı işi beraberinde Çerkes ümerasın-
dan tercüman Ahmed Beyefendi olduğu halde Raşid Paşa'ya tevdi edildi. Bu muhacirler, başta Çarşamba ve Bafra olmak üzere Trabzon vilayetinin
değişik bölgelerine yerleştirilmiştir.⁵⁷ Râşid Paşa kendisine verilen me'mû-
riyeti Aralık 1877 tarihine kadar tamamlayarak İzmîd'de iskân edilmek is-
tleyen 1.000 göçmen ile birlikte İstanbul'a dönmüştür.⁵⁸

Canik livasına muvakkaten yerleştirilen Sohum göçmenlerinin «misa-
firlik hâli» uzadıkça sefil olmakta ve dâimî iskân bölgelerinin uzak olması
nakliyât hususunda bâzı zorluklara sebebiyet vermekteydi. Bunun üzerine,
göçmenlerin buldukları sahada hâli arâzilerde iskân edilmesi, iskân işi
sonuçlanıncaya kadar tayinât verilmesi İstanbul'daki muhâcir vekilleri ta-
rafından istenmiştir. Bu istek üzerine, beraberinde üç nefer rüesa olduğu
halde tercüman Ahmed Bey, göçmenleri dâimî surette iskân etmek üzere
Canik livasına gönderildi. Ahmed Bey'e verilen talimâta göre, göçmenler
tesbit edilecek hâli arâzilerde iskân edilecek, iskân işi sona erinceye ka-
dar iskân, ziraât ve iâşe husûslarında ahâlî-i kadime kendilerine yardım
edecek, ahâlînin yardım edemeyeceği göçmenlere ise miriden tayinât veri-
lecekti. Öte yandan parçalanmış ailelerin birleştirilmesine çalışılacaktır.⁵⁹

Sohum göçmenlerinin bir kısmı da Karahisar'da iskân edilmek üzere
geçici süreyle Giresun kazasında yerleştirilmişti. Aslında bu göçmenler,
Varna veya İzmîd taraflarında iskân edilmeyi arzu ediyorlardı. Ancak, Var-
nanın tahliyesi söz konusu olup İzmîd'de ise iskâna elverişli yer olmaması
münasebetiyle bunların Karahisar'a yerleştirilmesi gerekiyordu. Bu ne-

56. BA, AD, Nr. 992/62-3 : Sadarettin Bahriye Nezareti Kaimkambığına tez-
kire, 15 Eylül 1877.

57. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris 1894, I, 10. Ancak bir arşiv kaydına
nazaran Kasım 1877-1891 tarihleri arasında doğrudan Samsun ve Çarşamba
taraflarına takriben 50.000 göçmen gitmiştir. Bkz. BA, YA-Hus, Nr. 255/64,
Lef. 6.

58. Vakit, 2 Zilhicce sene 1294, Nr. 763.

59. BA, AD, Nr. 933/22-1 : Sadarettin Canik mutasarrıflığına tezkire, 25 Mayıs
1878; BA, İD, Nr. 62653; BA, AD, Nr. 933/13-1 Sadarettin Sinop Mutasarrıf-
lığına tezkire, 29 Mayıs 1878; BA, AD, Nr. 933/41-2 : Dahiliyeden Trabzon
vilayetine tezkire, 2 Temmuz 1878; Samsun'a gelen Abaza göçmenlerini yer-
leştirmekle görevli Ahmed Beyefendi'ye gösterdiği ikdam ve gayretten dolayı
4. rütbeden nişan-ı mecidi verildi. BA, İD, Nr. 62516 : 6 Mayıs 1878 tarihli
irade.

denle, Abaza göçmenlerinin Karahisar'a sevkine teşebbüs olundukta kazânın yerli ahâlisi göçmenlerin bâzı hasara sebebiyet vereceğinden endişeli idiler. Öte yandan, henüz iskân edilmeyen göçmenlerin tayinât bedeli senvî 30.000 guruşa baliğ olup **Mal Sandığı** bu mebâliği ödeyemeyeceğini Komisyona bildirmiştir. Bu durumda Hazineyi daha fazla zarara sokmamak için göçmenlerin Karahisar'da iskâna ikna edilerek hemen sevk edilmeleri hususu Sivas vilayetine tebliğ edilmiştir.⁶⁰ Bununla beraber, Gümüşhane'de muvakkaten yerleştirilen altı hanede 94 nüfus Sohum muhaciri, parçalanmış ailelerin birleştirilmesi siyâseti gereği yukarıdaki uygulamanın tersine Adapazarı'nda iskân edilebilmesi için çalışılmıştır.⁶¹

Netice itibarıyla, Sohum muhâcirlerinin Trabzon-İzmid arasında kalan geniş sahaya dağıldığı anlaşılmaktadır.⁶² Ancak, yerleştirildikleri yerlerde çeşitli zorluklarla karşılaşan Sohum, Abaza göçmenlerinin bir kısmı memleketlerine dönmeye teşebbüs etmiştir. Bu gibi teşebbüsleri önlemek amacıyla Ali Kemâli Paşa söz konusu göçmenlerin Anadolu'nun kırsal bölgelerine sevk edilmelerini teklif etmiş ve bu teklif kabul edilmiştir.⁶³ Bu tedbire rağmen memleketlerine dönenler de olmuştur. Nisan 1878'de Sinop sancağında iskân edilen Hıristiyan göçmenlerden bâzıları «**zaten Hıristiyan olduklarından**» bahisle avdetlerine müsaade edilmesi hususunda istidâ verince, herhangi bir ücret ödemeksizin geri dönmelerine izin verilmesi uygun görülmüştür.⁶⁴ Hatta Batum'a gitmiş olan 100 kadar Sohum göçmeninin memleketlerine dönmeleri için Rus sefaretinden izin alınmıştır. Ancak, bundan sonra geri dönüşe istisnasız izin verilmemesi hususunda 'Muhâcirin Komisyonu'na talimat verilmiştir.⁶⁵

C — Batum ve havâlisinden göç edenler :

Batum'u muhârebe ile ele geçiremeyen Rusya, Ayastefanos'un XIX. ve Berlin'in VIII. maddesi ile bu önemli limana sahip oluyordu. Ancak, anlaşma hükümlerini tanımayacaklarını ve işgale silâhla karşılık vereceklerini ilân eden yöre halkı, Osmanlı taburlarının Batum sancağını boşaltma

60. BA, AD, Nr. 933/37-2 : Dahiliyeden Trabzon vilayetine tezkire, 11 Temmuz 1878.

61. BA, AD, Nr. 837/7-1 : İzmid mutasarrıflığına tezkire, 14 Mayıs 1878.

62. BA, AD, Nr. 1151/108-2: Ali Kemâli Paşa'dan Muhâcirin Komisyonuna tel. 21 Şubat 1879; BA, BEO, Gel-gid Def. Nr. 92/74.

63. BA, AD, Nr. 1151/108-2: Ali Kemâli Paşa'dan Muhâcirin Komisyonu'na tel. 21 Şubat 1879; BA, BEO, Gel-Gid Def. Nr. 92/74.

64. BA, AD, Nr. 933/103-1: Trabzon Vilayetine tezkire, 10 Nisan 1878.

65. BA, AD, Nr. 1152/19-1: Muhâcirin Komisyonu'na talimat, 10 Haziran 1879.

hazırlıklarına başlaması üzerine bu fikirlerinden vazgeçti. Nitekim, Ruslar, 7 Eylül 1878'de hiç bir güçlkle karşılaşmaksızın Batum'a girdi. Bunun üzerine Batum ve civarındaki ahâli, Rusların kendilerine hiç bir zarar vermiyeceği teminâtına rağmen göç etmeye karar verdi.

Zaten Batum'da göç, şehir Ruslar tarafından resmen işgal edilmeden önce başlamış ve 7 Eylül'e kadar Batum'dan Trabzon'a göç edenlerin sayısı 5.500'ü bulmuştu. Diğerleri de emlak ve akarlarını tasviye ettikçe göç kervanına katılıyordu.⁶⁶ Göç hareketinin artması üzerine haftada bir kere Batum iskelesine gidip gelen «**İdâre-i Mahsûsa**» vapuru göçmen naklinde yetersiz kalmasından dolayı göç etmek arzusuyla sahile inenler geri dönmek zorunda kalıyorlardı.⁶⁷ Bu durumun önlenmesi için Trabzon vilayeti, muhacir nakline tahsis edilen vapur sayısının artırılmasını talep etti.⁶⁸ Bu talep üzerine, Batum ve çevresinden göç edecek olan 40.000 göçmen- den 29.000'inin iskân mahâllerine nakli için **Mevrîd-i Nusret, Asîr, Selimiye, Muhbîr-i Server ve Mecidiyye** vapurları tahsis edildi.⁶⁹

Trabzona sevk edilecek olan Batum göçmenlerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve kendilerine yardımcı olmak üzere Trabzon vilayeti Mektubî Kalemi Mümeyyizi ve lâne-i Muhâcirin Komisyonu azası Emin Hilmi Efendi görevlendirildi.⁷⁰ Ayrıca, göçmen işlerini düzeltmek üzere Batum şehbenderliği'ne Rıfki Efendi me'mûr edilirken Batum'dan göç edenlerin muntazaman nüfûslarını yazıp komisyona göndermek üzere bir de kâtib tayin edilmiştir.⁷¹

Batum ve havalisinden deniz yolu ile gelenler ilk etapta Trabzon ve Kastamonu vilâyetlerinde iskân edilmeye çalışıldı. Nitekim, 700 hane Çürüksu göçmeninin Trabzon vilâyeti dahilinde iskân edilmesine Mayıs 1879'da başlandı.⁷² Canik şancağının kazalarında iskâna elverişli 50.000 dönüm boş arâzî tespit edilmiştir.⁷³ Gerek Canik ve gerekse Trabzon'un sair yerlerinde iskâna elverişli yerler tespit edilmiş olmasına rağmen Trabzon ve Canik taraflarına göç eden 20.000 kadar icare ve Livana göçmeni mahallî idarelerin «adem-i takdîri» sebebiyle iskân olunamadı.⁷⁴

66. Tercüman-ı Şark, 19 Ramazan sene 1295, Nr. 138.

67. BA, AD, Nr. 993/122-1: Dahiliye'den Kapudaniye Tezkire, 7 Nisan 1879.

68. BA, AD, Nr. 1151/180-2: Muhâcirin Komisyonu'na tezkire.

69. BA, BEO, AMD, Nr. 223/62.

70. BA, İD, Nr. 63011; BA, AD, Nr. 933/49-1: Trabzon vilayetine tezkire, 12 Ekim 1878; BA, AD, Nr. Muhâcirin Komisyonu'na tezkire, 12 Ekim 1878.

71. BA, ŞD, Nr. 2435; BA, AD, Nr. 933/122-1; BA, AD, Nr. 1151/278-1: Muhâcirin Komisyonuna tezkire, 20 Mayıs 1879.

72. BA, AD, Nr. 1151/264-2: Muhâcirin Komisyonu'na tezkire, 14 Mayıs 1879.

73. BA, AD, Nr. 1151/281-1: Muhâcirin Komisyonu'na tezkire.

74. BA, YEE, Nr. 18-94/10-94-44: Trabzon Vilayetine taktir, 5 Şubat 1880.

Öte yandan, göç etmeyi arzu eden İcare-i Ulya, Süflâ, Mahaçil Livana, Gönye, Çürüksu ve Batum kazalarında bulunan 60-70.000 nüfus Aydın vilâyetindeki «Çiftlikât-ı Hümâyûn» veyahud «dâire-i askeriyeye» idaresinde bulunan Çifteler çiftliğinde yerleşmeyi talep ettiler. Kendilerinden önce İzmir'e gitmiş olan bu ahalinin vekillerine Sisam adası karşısında bir kaç yüz bin dönümden ibaret «Çakıllı» isimli yer gösterildi. Göçmen vekilleri su olmaması ve arâzinin ziraate elverişsiz olması gibi sebeplerden dolayı burayı beğenmediler. Ancak vilâyetin sair yerlerinde bu kadar göçmeni toplu olarak yerleştirmeye elverişli arâzi yoktu. Hattâ, arâzi darlığı sebebiyle vilâyet dahilindeki Rumeli göçmenleri bile iskân edilememişti. Çifteler çiftliğinde ise askeriyeye ait hayvan beslendiğinden ve civar köyler ahâlisince bu topraklardan faydalanıldığından göçmenlerin müctemiân burada da iskânı kabil değildi. Yalnızca, müteferrik olarak ahâlisi dağılmış ve terk edilmiş meskenlere tahammülüne göre 20-25'er hâne göçmen iskânı mümkün idi. Ayrıca, bu çiftliğin Ankara vilâyeti sınırında bulunan konusu iskâna elverişlidir.⁷⁵ Ancak, 9 ay geçmesine rağmen bu hususta irâde çıkmayınca, göçmen vekilleri bin hânedan ibâret olan göçmenlerin Hüdavendigâr vilâyetindeki sair çiftlikler ile Bursa şehri ve Kütahya şancağı'nda mevcûd bulunan boş arâzilerde yerleştirilmelerini talep ettiler.⁷⁶ Fakat, Ankara vilâyeti iskân me'mûrluğunun Bâlâ-Vezir ve Haymana kazalarında bin hâne muhâciri iskâna elverişli boş arâzinin bulunduğunu bildirmesi üzerine Sadaret, söz konusu göçmenlerin buralarda yerleştirilmesi için Ankara vilâyeti'ne talimat vermiştir.⁷⁷ Bu göçmenlerin yerleştirilip yerleştirilmediğine dair elimizde bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Haziran 1881'de 4.000 ve Şubat 1882'de 3.000 Batum göçmeninin İstanbul üzerinden iskân mahallerine sevk edildiği bilinmektedir.⁷⁸

1886 yılına kadar, Ordu kazâsı dahilinde 1.034 hânedâ 4.254 Batum göçmeni iskân edilerek kurulan köy ve mahallelerde ihtiyaca göre câmî, meşid, mektep ve medrese binaları inşa edilmiştir. Bu iskân faaliyetine rağmen Trabzon vilâyetinin diğer kazâlarında 4.500 hâne göçmen henüz daimî statüde yerleştirilemediği anlaşılmaktadır.⁷⁹

Rus hükümetince belirlenen sürenin 1890 senesinde sona ermesinden sonra Batum ve havâlisinden resmî surette muhâceret vukûbulmamıştır.

75. BA, YA-Res, Nr. 4/31, Lef. 2; BA, YA-Hus, Nr. 162/63, Lef. 1.

76. BA, AD, Nr. 1553, Ev nr. 5695: Muhâcirin Komisyonu'na tezkire, 20 Ocak 1880.

77. BA, AD, Nr. 1509/30-1: Sadarettten Ankara vilâyetine talimât.

78. BA, İD, Nr. 68035: Arz tezkiresi, 27 Şubat 1882; BA, AD, Nr. 1272/140.

79. BA, İD, Nr. 79703, Lef. 2: Muhâcirin idaresine tezkire, 22 Ağustos 1886.

Yalnız, firâr sûretiyle iltica edenler kabûl ve iskân edilmekteydi. Bununla beraber, 1893'de göç etmek isteyen Ardanuç'tan 50 hâne ve Livana'dan 13 hanede 496 nüfusun göç edebilmesi için Hariciye Nezaretinin Rusya nezdinde teşebbüse geçmesi Meclis-i Vükelâca kararlaştırıldığı bilinmektedir.⁸⁰ Öte yandan Batum ve çevresinden yapılan göçler, XX. yüzyılın başında da münferid olarak devam etmiştir. Meselâ, 1903 yılında Sivastapol'dan 70 Kırım, 41 Dağıstan ve 42 Batum göçmeni İstanbul'a gelmiştir.⁸¹ 1904 yılında 52 nüfus Batum ve Ahıska göçmeni İnegöl ve Yenişehir kazalarında iskân edilmiştir.⁸²

Netice itibarıyla, Batum ve havalisi göçmenleri de sairleri gibi münferid iskân siyaseti ve toplu iskâna elverişli büyük hâlî arâzilerin olmaması gibi nedenlerden dolayı Trabzon-Sinop sahil şeridinin yanısıra Şile, İzmit, Bandırma, Amasya, Biga, Sivas, Karamürsel ve Ergani gibi Anadolu'nun çeşitli iskân birimlerine dağıldığı anlaşılmaktadır.

D — Kafkasya Havâlisinden Göç Edenler :

Bu bölgeden başta Çerkesler olmak üzere Tatar, Nogay ve Dağıstanlıların göçü söz konusudur. 93 Harbi esnasında Ruslara isyan eden Çerkesler, savaş sonrası Ruslar tarafından tenkîl edilince tekrar kitleler halinde göç etmeye başlamışlardır.

Genellikle, deniz yolu ile İstanbul'a gelip geçici olarak bu şehre yerleştirilen Kafkas göçmenleri daha sonra dâimî olarak yerleştirilecekleri vilâyet ve sancaklara sevk ediliyorlardı. Bu faaliyetin düzenli yürütülemezliği, göçmenlerin kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyerek ekseriya Biga ve Balıkesir taraflarına gitmekte ısrârlı olmaları, Kafkas göçmenlerinin İstanbul'da geçici ikâmet sürelerini uzatmakta, dâimî iskânları gecikmekte ve şehirde yığılmalara sebebiyet vermekteydi. Bu durum ise Hazine'nin daha fazla masrafına sebep olduğu gibi şehrin asayişinin bozulmasına ve göçmenlerin perişan ve sefil olmasına da yol açabiliyordu. Bu durum karşısında, göçmenlerin en kısa zamanda İstanbul'dan uzaklaştırılarak önceden tespit edilen dâimî iskân bölgelerine yerleştirilmesi yoluna gidilmiştir.⁸³

80. BA, İD, Nr. Z. 1310/14, Lef. 2: Meclis-i Vükelâ mazbatası.

81. BA, İD, Nr. N. 1321/1.

82. BA, İD, Nr. L. 1321/5 : Sadarete gönderilen 2 Ocak 1904 tarihli müstacil takrîr.

83. BA, İD, Nr. 67490; 71553 : 12 Kasım 1881 ve 13 Kasım 1882 tarihli hususi iradeler.

Kasım 1883 tarihinde Humbarahane'de mevcûd göçmenlerin Bâbiâlî'ye karşı asâyişi ihlâl edici bâzı uygunsuz hareketlerde bulunacakları anlaşılınca çeşitli tedbirler alınmıştır. Buna göre : 3-5 Çerkesin bir arada dolaşması yasaklanmış, göçmenlerin, kendilerine tahsis edilen vapur ve vagonlarla İzmit, Biga, Beyrud, Samsun, Yalova ve Bandırma'ya sevk edilmelelerine başlanmış ve bu sevkîyât işi sona erinceye kadar binbaşı ve kol-ağalarının evlerine gitmeyerek taburlarının başında kalmaları ve askerî birliklerin «yarı seferber» bir hâlde bulunarak asâyişe halel getirecek bir hadisenin zuhuruna meydan vermemeleri istenmiştir.⁸⁴

Şehirde yığılmayı önlemek amacıyla bir başka tedbir olarak da İstanbul'a gelen göçmenlerin karaya çıkarılmaksızın kendilerine tahsis edilen vapurlara «aktarılarak», doğrudan iskân mahallerine sevkine çalışılmıştır.⁸⁵ Ancak, Kafkasya'dan İstanbul'a gelenler ekseriya 5-10 hâne olup bunların geldiği gün posta vapurlarına tesadûf edilemediğinden bu kadar az bir nüfusu hususi bir vapur ile göndermek bir hayli masrafa sebebiyet verecekti. Göçmen masraflarını asgarî düzeye indirebilmek için peyder pey gelenlerin Anadolu Kavağı'nda Tahavvûzhâne'ye ait binalarda ve kurulacak çadırlarda bir kaç gün misafir edilmesi kararlaştırıldı. Buna göre, göçmenler, bekletildikleri sürece Muhâcirin Komisyonu tarafından iâşe olunacak ve bölgenin asâyişi Boğaz Muhafızlığı tarafından sağlanacaktı. Göçmen sayısının yüzü aşması halinde Fenerbahçe ve Yedikule'de de göçmen ikâmet ettirilebilecekti. Öte yandan, bu göçmenlerin nakil ve fakirlerinin iâşe masrafları, dâimî olarak iskân edilinceye kadar Hazinece karşılanacak ve bu hususta vilâyetlere mezûniyet verilecekti.⁸⁶

Kafkasya'dan gelecek olan göçmenlerin doğrudan iskân bölgelerine sevk edilebilmesi için göçmenlerin iskân mahallerini Şehbenderlikler vasıtasıyla Muhâcirin Komisyonu'ndan öğrenerek ona göre hareket etmeleri temin edilecekti.⁸⁷ Ancak, yerleşim bölgelerini tespit etmekle mükellef olan Komisyon, iskâna elverişli yer bulmakta zorlanıyordu. Zirâ, Kafkas göçmenleri ileride devletçe bir gâ'ile çıkmasına meydan verilmemesi için İstanbul'a yakın yerlere ve Şam, Kudüs gibi Hıristiyanların kesret halinde bulunduğu ve Avrupalıların itirazına vesile olacak yerlere gönderilmemesi ilke olarak benimsenmişti.⁸⁸ Öte yandan Rusya, Kuban havâlisinden göç edecek olanların Erzurum, Van, Bitlis Mamuretül-Aziz ve Trabzon vilâyetleriyle Hakkari, Dersim, Laziztan ve Diyarbekir gibi sınırda

84. BA, YA-Hus, Nr. 175/29.

85. BA, AD, Nr. 1286/59 : Dahiliye Nezaretine tezkire, 15 Kasım 1883.

86. BA, İD, Nr. 75394.

87. BA, AD, Nr. 1286/89.

88. BA, İD, Nr. 75394.

veya sınıra yakın vilâyet ve sancak topraklarında iskân edilmemelerini istiyordu.⁸⁹ Nitekim, Bâbiâli söz konusu bölgeye Çerkes göçmeni yerleştirmemeyi prensip olarak kabul etmiştir. Tatar göçmenleri bu karar kapsamına dahil edilmemiştir.⁹⁰

Muhâcirin Komisyonu, Anadolu Kavağı'nda biriken göçmenlerin iskân mahallerini bu kıstaslar dahilinde tespit etmeye çalışmıştır. Aktarma suretiyle göçmenlerin sevk edileceği yerler ve iskeleler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:⁹¹

Hane Sayısı	Göçmenlerin Sevk Edileceği İskele	İskân Mahalli
1.500	Samun iskelesi	Mamuretül-Aziz vilâyeti Ergâni sancağının 83 köyünde mevcûd hâlî arâziler.
240	Mersin iskelesi	Adana vilâyeti : İslahiye kazası ve nahiyesindeki hâlî arâziler.
1.000	Bingazi vilâyet iskelesi	Bingazi vilâyeti
1.000	İskenderun limanı	Halâp vilâyeti : Kilis kazâsı.
1.200	İzmid ve Samsun iskeleleri	Ankara vilâyeti : Kırşehir, Yozgat, Ankara Sancakları.
600	Trabzon iskelesine	Erzurum vilâyeti : Bayezid ve Erzurum sancakları
1.000	Sinop ve İnebolu iskeleleri	Kastamonu vilâyeti : Sinop, Bolu, Kaştamonu Sancakları.
300	Antalya iskelesi	Konya vilâyeti : Konya, Niğde ve Teke Sancakları.
900 (200 Kafkas göçmeni önceden iskân olundu.)	Mudanya iskelesi	Hüdavendigâr vilâyeti : Kütahya ve Karahisar Sancakları.
1.500	Trabzon iskelesi	Bitlis vilâyeti : Muş ve Siğirt Sancakları.

89. BA, MM, Nr. 4800, Lef. 4.

90. BA, AD, Nr. 1292/72: Sadarettin Dahiliye Nezaretine tezkire 30 Kasım 1888.

91. BA, İD, Nr. 75394, Lef. 12.

Batı Anadolu'da göçmen iskânına elverişli yer bulmak hususunda sıkıntı çekilince, 1887'den itibaren gelecek olan Rumeli göçmenlerinin Erzurum ve Van vilâyetlerinde yerleştirilmesi düşünülmüş ve aşağıdaki tabloda gösterildiği şekilde hâli arâziler tespit edilmişti. Ancak ulaşım zor-

İskân Mahalli		Dönüm	Açıklama
Vilâyet	San./Kaza/Nah.		
Erzurum	Bayezid San.	8.007	Rusya'ya gitmiş olup, Berlin Andlaşması gereği belirli sürede geri dönmeyen Ermenilerin terk ettiği 907 parça arâzi.
	Erzincan	5.200	200 dönümü «mevât», 3.200 dönümü hâli arâzi.
	Hınıs kazası	42.700	
	Pasinler	1.500	
Diyarbakir	Çermik kazası ve Ergani nahiyesi	7.800	
	Siverek kazası	87.704	
	Diyarbakir kazası	6.506	
Van		50.000	
Dersim			Mahallî aşiretler iskân olunduktan sonra fazla arâzi kalmayacak ise de tahmin edilemediği mahallinden bildirilmiştir.
Hakkari			Bin hâne göçmen iskânına kâfi arâzi var ise de bölgedeki dağlar senede 7 ay karla kaplı, ancak köy teşkiliyle toplu olarak 500 müteferrikan 200 hâne yerleştirmeye elverişli arâzi mevcûddur.

lukları sebebiyle Rumeli göçmenlerinin bu bölgeye gönderilmesinden vazgeçilerek, Trabzon yoluyla Kafkasya'dan gelecek olan göçmenlerin yerleştirilmeleri tasvip edilmiştir.⁹²

1890 yılında Kuban arâzisinde meskûn Müslüman ahâlden 24.000 hanesi Türk topraklarına göç etmeyi arzu eder.⁹³ Rusya, sınırına uzak yerlerde iskân edilmek şartıyla bu isteği kabul etmiş ve Bâbıâli'den iskân mahallerinin tespit edilip bildirilmesini istemiştir.⁹⁴ Muhâcrîn Komisyonu bu ahâlinin yerleştirebilmesi için Konya, Ankara ve Adana vilâyetlerinde 335.078 dönüm iskâna elverişli arâzi tespit etmiş⁹⁵ ve göç edecek olan Müslümanların Adana'dan başlamak üzere Adana, Konya ve Ankara vilâyetlerinde yerleştirilmesini istemiştir.⁹⁶ Ancak, bu büyüklükteki arâzi yetersizdi. Zirâ, gelmesi muhtemel olanlar için en az 2.000.000 dönüm iskâna elverişli yerin bulunması gerekiyordu. Yapılan yeni araştırmalar sonucunda Aydın, Kastamonu ve Hüdavendigâr vilâyetlerinde tespit edilen yerlerle birlikte iskâna elverişli 700.000 dönüm arâzi bulunmuş oluyordu. Gelecek olanlar ilk önce bu yerlere yerleştirilecek, açıkta kalanlar ise Halep vilayetine gönderilecekti.⁹⁷

Bu sırada, Rumeli'den göç hareketi devam etmekteydi. Yakında göç etmesi beklenen Şumnu göçmenlerinin yerleştirilmesi işi tamamlanıncaya kadar Kafkas Müslüman ahâlisinin göç taleplerinin kabul edilmemesine dâir irâde çıktı.⁹⁸ Fakat, vekillerine arâzi gösterilmesi sonucu vatanlarındaki mal ve mülklerini satarak göç etmeye hazırlanan takribî 10.000 Kuban ahâlisinin herhangi bir zarara marûz kalmaması amacıyla Erzurum, Van ve Hakkari'de mevcûd hâlî arâzide yerleştirilmesi plânlandı. Daha sonra yapılan tahkikât sonucunda bunların Çerkes göçmeni olduğu anlaşılması ve Çerkeslerin Doğu vilâyetlerinde iskânı mahzurlu bulunmasına binaen bunların Kastamonu, Ankara, Konya, Mamuretül Aziz ve Sivas vilâyetlerine sevki kararlaştırıldı.⁹⁹ Bunun üzerine göçmen vekilleri, kendilerine gösterilen yerleri önceden müşahade ve intihap etmek ve göç edecek olanlara ona göre malûmat vermek üzere Anadolu'ya geleceklerdi. Vekillerin dö-

92. BA, MM, Nr. 4103: Meclis-i Vükelâ Mazbatası, 26 Mart 1886.

93. Rus ansiklopedisine göre, Abaza, Çerkes ve Karaçay Türklerinden müteşekkil yerli ahâlinin sayısı 1883'te 200.000'den 90.471'e düşmüştür. Bölgedeki Rus muhacirlerinin sayısı ise 1894'te 1.500.000'a çıkmıştır. Bkz. Mirza Bâlâ, «Kuban», İA, 927-929.

94. BA, MM, Nr. 4800, Lef. 4.

95. BA, YEE, Nr. 18-553/27-93, 33.

96. BA, MM, Nr. 4686, Lef. 2.

97. BA, MM, Nr. 4800, Lef. 4.

98. BA, MM, Nr. 4800, 30 Mayıs 1890 tarihli irade.

99. BA, MM, Nr. 4851, Lef. 1: Meclis-i Vükelâ mazbatası

nüşüne müteakip, muhacirler kendilerine tahsis olunacak vapurlara kafilâ kafilâ bindirilerek iskân mahalline en yakın iskeleye gitmeleri sağlanacaktı.¹⁰⁰ Yalnız, göç edecek ahâlden kendilerine verilecek arâziye kanaat getirerek sair yardım talebinde bulunmayacaklarına dair senet alınacaktı.¹⁰¹

Göç etmesi kabul edilen 9.850 Çerkes nüfusun Kafkasya'dan Anadolu'ya nakledilebilmesi için 6.000 lira tahsis edildi. Öte yandan Rus vapur kumpanyası ile bir mukavele yapıldı. Bu faaliyetlerden sonra göçmen nakline başlandı. Kasım 1890'a kadar bu göçmenlerin 4.000'i Anadolu iskelelerine taşındı.¹⁰² Aralık 1890'da bu sayı 6.000'e yükselmiştir.¹⁰³

Kafkas göçmenlerinin 2.700'ü Antalya'da, 2.000'i Kastamonu'da 5.000'i Adana'da yerleştirilecekti. Nitekim, 1890 yılının sonlarında iskân faaliyetine başlandı. Bu esnada Adana'nın Cebel-i Bereket sancağında 2.000 göçmen hanesinin iskânına kâfi miktarda arâzi olmasına rağmen kolera salgını sebebiyle bölgeye göçmen yerleştirme faaliyetlerinin aksadığını görüyoruz.¹⁰⁴ Alınan tedbirler sayesinde bölgede kolera tehlikesi kalmayınca 1891 yılında Adana vilâyetinde henüz iskân edilmemiş olan 5.000 göçmen, iklimini kendileri için uygun buldukları Cebel-i Bereket ve Kozan sancaklarında iskân edilmeyi talep etmişlerdir.¹⁰⁵ Konya'ya gönderilen göçmenlerin düzenli bir şekilde iskân edilebilmesi için bölgeye iskân me'mûru olarak Trabzon iskân me'mûru Saim Efendi ile Altıncı Belediye dairesi sabık me'mûrlarından Hacı Ziya Efendi tayin edilmişlerdir.¹⁰⁶ Diğer taraftan 5.000 kişilik Kafkas göçmen grubunun Bingazi'ye sevk edilmesi kararlaştırılmış ve hattâ bu hususta vapur kumpanyaları ile bir mukavele imzalanmıştı. Ancak, soğuk ve sert iklimde yaşamaya alışmış olan Kuban muhacirlerinin Bingazi'nin havasına uyum sağlayamayacakları açıldı. Bu nedenle, göçmenlerin Bingazi'ye gönderilmesinden vazgeçilerek Sinop, Sivas ve Samsun'da iskân edilmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁷ 1892 yılında da 120 hanede 700 Kafkas göçmeni aynı bölgeye yerleştirilmek istenmişse de mahallî idareler iskâna elverişli yer kalmadığı sebebiyle buna karşı çıkmışlardır. Bu durum karşısında söz konusu göçmenlerin Hara-yı Hümâyûn nazırı Ferik Muzaffer Paşa'nın şimendüfer güzergâhında tespit ettiği yerlere hâne inşaatı, ziraât

100. BA, MM, Nr. 4800, Lef. 10.

101. BA, YA-Res, Nr. 59/19, Lef. 2: Muhacirlerin verdikleri senet sureti, 2 Mayıs 1892.

102. BA, YA-Hus, Nr. 241/15

103. BA, İD, Nr. 94350; BA, İH, Nr. 20566; BA, MM, Nr. 4969.

104. BA, YA-Hus. Nr. 241/15, Lef. 3, 15 Kasım 1890.

105. BA, MM, Nr. 5129.

106. BA, İD, Nr. 95161.

107. BA, YA-Res, Nr. 56/48.

edevâtı ve tayinât gibi yardım talep etmemeleri şartıyla yerleştirilmesi Meclis-i Vükelâ'ca tasvip edilmiştir.¹⁰⁸ Öte yandan, 1894 tarihli bir arşiv kaydına nazaran Rusya'nın Kuban vilâyetinden göç edecek 1.000 hâne Çerkes göçmeninin Ankara vilâyeti, Yozgat sancağının Boğazlayan ve Maden kazaları ile Kırşehir sancağında iskâna elverişli hâli arâzilerde yerleştirilmesi Meclis-i Vükelâca kararlaştırıldı. Bu karara göre Yozgat sancağının mevkian hâiz olduğu öneme binâen bu göçmenlerin yerli ahâli ile karma olarak yerleştirilmeleri sağlanacaktı.¹⁰⁹

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Kafkaslar, Kuban ve Kabartay bölgesinden çıkan Çerkesler ve sair göçmen grupları bugünkü Türkiye, Suriye, Ürdün toprakları ile Filistin bölgesine (Safâd, Tabarya), yerleştirilmişlerdir. Bunların bir kısmı salgın hastalık, yerli-göçmen kavgaları gibi nedenlerden dolayı geri dönmeye teşebbüs etmiştir.¹¹⁰

III — GÖÇMENLERE YAPILAN YARDIMLAR

A — İâşe Yardımı :

Yerleşim bölgelerinde, göçmenlerin yiyecek ve iskân masrafları yerli ahâli tarafından karşılanıyordu. Halkın yardım elini uzatmadığı fakir göçmenlere ise, ilk hasadı elde edinceye kadar birbuçuk ve nihayet iki sene süreyle muhtar ve ihtiyar meclisleri vasıtasıyla mîrîden tayinât verilecekti. Bu karara göre aynı zamanda Rus işgâli nedeniyle Anadolu'ya göç eden zabitân ve askerlerin ailelerinden hâlû vakti yerinde olanlara herhangi bir yardım yapılmazken zarûret içinde olanlar bir yerde iskân olunup geçimlerini temin edinceye kadar diğer göçmenler gibi idâre ve iâşe edileceklerdir.¹¹¹

Yukarıdaki karara rağmen ilk hasadı alan göçmenlere de zarûret halinde yardım edilmiştir. Meselâ, Konya'da meskûn bin hâne Kafkas göçmenine «iâne zahiresi»nden tohumluk verilerek tahıl ekmeleri temin edilmiştir. Bu göçmenler, hasad vakti 8-10.000 kile ürün almışlar, yerli ahâli

108. BA, YA-Res. Nr. 59/19, Lef. 7: Meclis-i Vükelâ mazbatası, 23 Haziran 1892.

109. EA, İD, Nr. R 312/54, Lef. 3.

110. Nihat Barzah, *Çerkeslerin Tehciri*, Çev. İslam el-Hasan Hatak, 1987, s. 130; Filistin bölgesine yerleştirilen Çerkes ve Rumeli göçmenleri için bkz. Alexander Schölch, *Palästina im Umbruch 1856-1882*, s. 146, (Eserin geniş bir tanıtımı için bkz. Kemâl Beydilli, «Kitabiyat», *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: IX, İstanbul 1989, s. 389-405.

111. BA, AD, Nr. 833/37-2: Sadarettin Erzurum vilâyetine tezkire, 2 Şubat 1879; BA, AD, Nr. 1292/40 : Dahiliye Nezaretine Tezkire, 22 Aralık 1882.

de kendilerine 6-7.000 kile zahire yardımında bulunmuştu. Ancak, ihtiyaçlarının tamamen karşılanabilmesi için 15.000 kile zahire temin edilmesi gerekiyordu. Konya vilâyeti bu açığın Hazine'den karşılanmasını talep etmiştir.¹¹² İzmid, Şile ve Bandırma'da meskûn yardıma muhtaç Batum göçmenlerine ise genel karara uygun olarak mücavir mahallerin öşür hasılatından gerekli mısır ve darının tertip edilip verilmesi Maliye nezaretinden talep edilmişti. Söz konusu bölgede mısır ve darı bulunamayınca Hüda-vendîgâr vilâyetinin öşür hasılatından olan buğday, arpa ve çavdarın satılarak elde edilen gelir ile göçmenlere gerekli mısır ve darının satın alınması sağlanmıştır.¹¹³

Göçmenlerin, nakil, iskân ve iâşe masraflarının yanısıra cenaze masrafları da mahallî idareler ve Hazine tarafından karşılanmıştır.¹¹⁴ Sohum, Batum ve Kafkas göçmenlerinin bu gibi masraflarının ne kadar olduğunu kesin rakamlarla ortaya koyacak istatistikî mahiyette bilgilere sahip değiliz. Ancak, bir fikir verebilmek için bir kaç örnek vermek istiyoruz. Sohum'dan göç edenler için 1293 Malî senesi bütçesinden 150.000 kuruş, tertibât-ı fevkalâdesinden 500.000 kuruşluk ödenek ayrılmıştır.¹¹⁵ Kars, Bayezid ve Erzurum sancaklarından göç edip Muş'a iskân edilenlere 75.495 kuruş 10 para, Van ve Erzincan'a yerleştirilenlere ise mahallî Mal Sandıklarında 1295 Malî senesi bütçesinde 'Mesârif-i Fevkalâde karşılığı olarak bulunan mebalîğden 99.337 kuruş 13 para sarf edilmiştir.¹¹⁶ Trabzon'da, Mart-Eylül 1882 tarihleri arasında yardıma pek muhtaç olan takribî 6.000 göçmene 1298 Malî bütçesinden 560.000 kuruş sarfıyla 40.000 kile mısır satın alınıp tevzi olunmuştur.¹¹⁷ 1293 senesi muhâcirin tahsisatının yetersizliğinden dolayı Sohum ve Rumeli'den Kastamonu'ya gönderilen göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 2.200.000 kuruş verilmiştir.¹¹⁸ Ancak, vesikalardan anlaşıldığı kadar tahsisat yetersizliğinden göçmenlere yevmiyeleri düzenli ve sürekli olarak verilemiyordu Bu gibi sıkıntıları ortadan kaldırmak ve göçmenlerin iskân masraflarını karşılamak ve bir defaya mahsus olmak üzere îâne tertibine ve bütün dairelerin bütçelerinden bir miktarın ayrılması hususunun Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilebilmesi için irade çıkmıştır.¹¹⁹

112. BA, İD, Nr. S. 1310/56 : Konya vilâyetinden Sadarete tel, 7 Ağustos 1892.

113. BA, AD, Nr. 1275/17: Dahiliye Nezaretine tezkire.

114. BA, AD, Nr. 933/68-1: Trabzon vilâyetine tezkire, 28 Mayıs 1878.

115. BA, İD, Nr. 61618, Lef. 2: Trabzon vilâyetine tezkire.

116. BA, İD, Nr. 65063; 64541: Arz tezkiresi, 18 Mayıs 1879.

117. BA, İD, Nr. 69402: Sadarete tezkire, 9 Aralık 1882.

118. BA, ŞD, Nr. 2248.

119. BA, İH, Nr. L. 1316/46: Hususi irade, 11 Şubat 1899.

B — Arâzi Tahsisi :

1877 yılına kadar göç eden Çerkes, Kırım ve Nogay göçmenleri, **Arâzi Kanunu**'nda belirtildiği üzere bir çift için âlâ yerden 70, evsat yerden 100 ve edna yerden 130 dönüm arâzi verilerek yerleştirilmişlerdir. Ziraatle meşgûl olan göçmenler, **umrân-ı memlekete**» hizmet ediyorlardı. Ancak dağlı Çerkeslerden olup da Çukurova gibi yerlere gönderilenler buranın iklimine uyum sağlayamadıklarından Uzun-Yayla ve sair yerlere gitmişlerdi. Bundan sonra müteferrik olarak gelenlere yeterli miktarda arâzi tahsis edilememiştir. Bu nedenle, bu gibi göçmenlerin bir kısmı yerli ahalinin arâzisine taarruz ederken bir kısmı da «serseri gezerek» sekene-yi kadimeyi rahatsız etmiştir. Bâzen de göçmenlere tahsis edilen arâzide hak iddia eden yerli ahali göçmenlere sataşmış ve onları rahatsız etmiştir. Şöyleki, özürsüz olarak üç sene kullanılmayan mîrî arâzi mahlûlen mîrîye ait oluyordu. Ancak, bu arâzi, sahibinin tekrar alınması durumunda bir başkasına satılabiliyordu. Dolayısıyla, söz konusu arâzinin devlet tarafından karşılıksız göçmenlere verilirken yine arâzinin sahibine sorulup sorulmayacağı hususunda kanun maddesinde açıklık yoktu. Göçmenlere bu gibi muattal arâziden bir hayli yer verilmişti. Her ne kadar bu yerler kıymetsiz ise de göçmenlerin îmar etmesiyle kıymetlendi. Bunun üzerine bâzı menfaat-perestler, göçmenler aleyhine dava açtılar. Kısacası, bu nedenle gerek göçmenler ve gerek yerli ahali tecavüze maruz kalarak zarara uğramıştır. Söz konusu karşılıklara yer vermemek için ilk önce kanun maddesine açıklık getirmek ve Arâzi Kanununun istisnasız tatbikine dikkat olunması gerekiyordu. Şöyleki, terk ve tatil ile mahlûl olan yerler hakkında ilk önce sahiplerine soruluy da almak istedikleri halde arâzi misli bedel ile onlara verilecek ve elde edilecek olan gelir göçmenlerin iskân masraflarına sarf olunacak aksi halde bu gibi yerler hemen göçmenlere tevzi edilecektir. Böylece, geçimlerini temin edecek oranda arâziye sahip olanlar yerli ahaliye saldırmayacakları gibi muhtemelen «serseriliğe» de teşebbüs etmeyeceklerdi.¹²⁰

1877-1900 yılları arasında Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskân edilebilmesi için sürekli arâzi üretmek gerekliydi. Osmanlı topraklarına göçmenlerin sürekli gelmesi üzerine mirîye ait hâlî arâziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, mer'âlar, mîrî çiftlik arâzileri ve korular göçmenlere tahsis edilmiştir. Göçmenlerin ihtiyaçları karşılanamayınca, tarıma ve iskâna elverişli olmayan yerlerin yerleşime açıldığını görüyoruz.¹²¹ Ayrıca, Rusya'ya göç eden tebeanın terk ettiği toprakların da göçmenlere da-

120. BA, MM, Nr. 4800, Lef. 10

121. Nedim İpek, Aynı eser, s. 304-307.

ğitılması yoluna gidilmiştir.¹²² Ancak, atıl durumda bulunan toprakların bir kısmının mütegalibinin elinde olması iskân faaliyetlerini aksatıyordu. Zira, bu gibi yerleri tasarrufunda bulundurmamak isteyen mütegalibe, yerli ahâliyi göçmenlerin üzerine saldırtmakta ve iskân bölgelerindeki huzur ve asayişin bozulmasına sebep olmaktaydı.¹²³

C — Konut Yardımı :

Bütün mal varlıklarını terk ederek Anadolu'ya sığınan göçmenlerin geçimlerini temin edinceye kadar, yiyecek, arâzi ve konut gibi en mübrem ihtiyaçlarının giderilmesi gerekiyordu. Bu vazifesinin bilincinde olan Osmanlı Devleti, göçmenlere ücretsiz olarak arsa temin ettiği gibi, iki üç odalı meskenlerin inşa edilmesi yükümlülüğünü mahallî idarelere verdi. Göçmen meskenlerinin maliyet fiyatını düşürmek için göçmen, yerli ahali ve devlet işbirliği yaparken¹²⁴ inşaatta kullanılan kerestelerden herhangi bir ücret ve rüsum alınmamıştır.¹²⁵ Nitekim, Sivrihisar Ortaklar mevkiinde Çerkesler için inşa olunan 35 haneden 19'u biner ve 16'sı beşer yüz kuruş verilmek suretiyle göçmenler tarafından yaptırılırken, Haymana Hacı Muradlı mevkiinde Çerkesler için inşa ettirilen meskenlerden 10 tanesi hamiyetmendan kazâ ahâlisi ve 26'sı devlet tarafından yaptırılmıştır.¹²⁶ 1883'te Suriye'ye sevk edilen 557 Kafkas göçmeninin beher beş nüfusu bir hâne itibarıyla yapılacak olan 101 hânenin 111.000 kuruşluk inşa bedeli devlet tarafından karşılanmıştır.¹²⁷ 1892'ye kadar Konya'ya gelen 1.419 hâne 6.398 Kafkas ve Rumeli göçmeninin 885 hanede 3.809 nüfusun meskenleri inşa edilip 1892 yılı itibarıyla 288 meskenin inşaatı sürmekteydi. Kûsûr 254 meskenin inşa edilebilmesi için de Hazine'den 300.000 kuruş talep edilmiştir.¹²⁸

Göçmen köyleri tanzim edilirken köyün ortasında câmi, mektep ve köy meydanı için arsa tahsis edilmekteydi. Bu alanın çevresindeki arâzi, mesken, harman, samanlık ve mandıra yapılabilecek büyüklükte parsellenip göçmenlere tevzi edilmekteydi. Ayrıca, köyün kurulduğu yerin çevresinden göçmenlere tarla, mer'â ve «baltalık» tahsis edilmekteydi. Me-

122. BA, AD, Nr. 1276/15-1: Sadarettin Dahiliye Nezaretine tezkire, 14 Eylül 1882. 93 Savaşı esnasında emlakini satıp izinsiz Rusya'ya hicret eden Yezidi taifesinin terk ettiği arâzi kanunen mahhûl olduğundan buralara Kars göçmenleri yerleştirilmiştir. BA, YA-Hus, 290/7, Lef. 1: Sadaret tezkiresi.

123. EA, İD, Nr. 68938.

124. Nedim İpek, Aynı eser, s. 307.

125. BA, ŞD, Nr. 2888; BA, AD, Nr. 1270/77.

126. İ.Ü. M. Ktb. Albüm, Nr. 90571.

127. BA, İD, Nr. 71216; BA, AD, Nr. 1285/5.

128. BA, İD, Nr. S. 1310/56.

selâ, Bursa'nın Gavuraları nâm hâlî arâzisinde yerleştirilen 24 hane Batum göçmenine inşa edecekleri haneler için 12 dönüm arsa, 260 dönüm ziraat mahalli 700 dönüm mer'â ve 500 dönüm baltalık, ayrıca câmi, mektep ve meydan yeri için 2 dönüm arsa tahsis edildi.¹²⁹ Amasya Güldiken Nahiyesi Tuzsuz nam çiftlikte 32 hane göçmene harman, samanlık ve mandıra yapabilecek şekilde arsa tahsis edilmiştir. Bu göçmenlere verilen arâzî miktarı tarlalarla beraber 3.047 dönümdür.¹³⁰

1897 yılında, inşa edilecek meskenlerin düzenli, hattâ, hayvan muhafazasına dahi elverişli olabilmesi ve teşkil edilecek köylerin plânlı yapılması için gerekli resm ve plânların tanzimi yetkisi Muhâcirin Komisyonu'na verilmiştir.¹³¹ Plânlı dönemde Çerkesler için Haymana kazâsı **Hacı Muradlı** mevkiinde 36 hane, Karaçay göçmenleri için **Çakal köyü** civarında **Yağlıpınar** mevkiinde 44 hane, Sivricehisar kazâsının **Yakapınar** mevkiinde 195 hane ve Konya **Başhöyük**'te bir miktar mesken inşâ edilmiştir.¹³² Öte yandan yerli ahalinin terk ettiği evlere de göçmen yerleştirilmiştir.

Arâzî ve mesken tedarük edilerek yerleştirilen göçmenleri en kısa zamanda üretici hale getirebilmek için ziraî araç-gereç ve ziraî kredi temin edilmesine de çalışılmıştır.¹³³ Meselâ, Suriye vilâyeti Kunaytra kazâsında meskûn Çerkes ve Dağıstan göçmenlerinin öküz ve tohumluk bahaları ile sair masrafları için 33.996 kuruş 1293 Malî senesi Dahiliye Zuhurât tertibinden karşılanmıştır.¹³⁴

D — Göçmenlere Tanınan Muâfiyetler :

Osmanlı sınırları dahilinde yerleştirilen göçmenlere geçimlerini temin edinceye ve maddî açıdan kuvvet kazanıncaya kadar vergi ve kur'a muafiyeti tanınmıştır. 1877'ye kadar, Rusya'dan hicret eden Tatar ve Çerkesler temettü vergisinden 10, aşardan 3 ve kur'adan 25 yıl muaf tutulmuşlardı.¹³⁵ 93 Savaşı esnasında zorunlu olarak göç edenler yol inşâ vergisi, temettüât vergisi, ağnam resmî, aşar ve toprak kirası gibi vergilerden muâf olmuşlardır. Yine, savaş esnasında çift çubuğunu ve her şeyini terk edip göçe mecbur olanlar askerlik hizmetinden 10 yıl süreyle muâf tutulmuşlardı.¹³⁶

Savaş sonrası göç edenler, harp ateşi içinde iken gelenlere mukayese olmamakla beraber, göç edenlerin zarara uğramaları tabii bulunduğu

129. BA, İD, Nr. CA. 1312/4.

130. BA, İD, Nr. B. 1312/10.

131. BA, İD, Nr. B. 1315/38, Lef. 1: Muhâcirin Komisyonu nizamnâmesi.

132. İÜ.M. Ktb, Albüm, Nr. 90570; 90648; 90571.

133. Bkz. Nedim İpek, Aynı eser, s. 312-313.

134. BA, İD, Nr. 61782; 61966.

135. BA, AD, Nr. 1150/201-1: Muhâcirin Komisyonu'na tezkire, 21 Mayıs 1878.

136. Bkz. Nedim İpek, Aynı eser, s. 313-319.

nazaran kendilerine yardım etmek gerekiyordu. Bu nedenle, henüz durumunu düzeltmemiş olan ve 1886 tarihinden itibaren gelecek olanlara iki sene vergi muâfiyeti ve savaş sonrası göç edenlere 6 sene kur'a muâfiyeti tanınmıştır.¹³⁷

Göçmenlere yapılan maddî ve aynı yardımlar, devlete büyük külfetler yükliyordu. Devlet, bu gibi külfetlerden kurtulmak için 1894 yılından sonra Anadolu'ya göç etmek isteyenlerden kendilerine gösterilecek arâziye itiraz etmeksizin yerleşeceklerine, yol masrafı, tayinât, iskân sonrası çift hayvanı, tohumluk, mesken inşâsı talep etmeyeceklerini ve tekâlif-i emiriyeyi kabul edeceklerini taahhüd eden senet almaya başlamıştır.¹³⁸

IV — GÖÇMEN KÖYLERİ

Türk vilâyet ve sancaklarında müteferrik veya toplu olarak iskân edilen göçmenlerden mevcut köy ve kasabalarda yerleşenler büyüklü küçüklü mahalleler teşkil ederken, boş sahalarda yerleşenler yeni köyler meydana getirmişlerdir. 93 Savaşı ve savaş sonrası Rusların işgal ettiği Kafkaslardan ve Doğu Anadolu topraklarından göç edenlerin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurdukları mahalleler ve köyler aşağıdaki listede gösterilmiştir.

Vilâyet	San./Kaza/Nah.	Köy veya Mahalle	Hâne	Nüfûs	Nereden Geldiği
Hüdavendigâr	Gemlik	Haydariyye	59	225	Batum
		Selimiyye	72	290	"
		Teşvikiyye	22	130	"
		İhsaniyye	65	233	"
		Aldere	19	71	"
		Perkçe	9	29	"
		Soğan-çayırı	12	43	"
		Hamidiyye	95	220	"
		Feyziyye	105	235	"
		Adliyye	50	175	"
		Şükriyye	81	253	"
Hayriyye	30	—	"		

137. BA, MM, Nr. 4800, Lef. 11 : Dahiliye Nezaretine tezkire, 28 Ocak 1886;

BA, AD, Nr. 1574/51-1 : Şûrâ-yı Devlet mazbatası.

138. BA, İD, Nr. RA. 1312/51; L. 1312/2; M. 1312/22.

Vilâyet	San./Kaza/Nah.	Köy veya Mahalle	Hâne	Nüfûs	Nereden Geldiği
	İnegöl	Hasanpaşa	63	224	Batum
		Muradbey	41	173	»
		Hayriyye	88	425	»
		Kadı	18	87	»
		Hilmiyye	—	—	Gürcü
		Mürüvvet	—	250	Rusya
	Karahisar	Yenice	30	178	Kafkas
		Başçeşme	12	55	Batum
	Kütahya	Ahmediyye	25	295	Çerkes/ Ardahan
	Kirmasti	Karapınar	29	97	Batum
	İznik Nah.	Sultaniyye	20	—	Batum (Hristiyan)
	Pazarköy	Hamzaali	—	—	»
	Etranos	Mesruriye	12	46	»
	Ertuğrul	Mesuriye	25	—	Ahıska
	Mihaliç	İrfaniye	17	—	Batum
	Bursa	Osmaniye	50	—	»
		Orhaniye	30	—	»
		Teşvikiyye	40	—	»
		İclâliye	35	—	»
		Saadet	—	—	Ardahan/ Ahıska/ Rumeli
		Hamidiyye	—	—	İcare-i Ülya
		Sadâbâd	24	—	Ardahan
		Sayfiyye	40	—	Batum
	İzmid	Çubuklubâlâ	—	—	»
		Osmaniye	—	—	»
		Karapınar	—	—	Abaza
		Teşvikiyye	—	—	Rumeli/ Çerkes/ Batum
Şevketiyye		—	—	Laz	
İkraziyye		—	—	»	
Hikmetiyye		—	—	Abaza	
Şirinsuluca		—	—	Batum	

Vilâyet	San./Kaza/Nah.	Köy veya Mahalle	Hâne	Nüfûs	Nereden Geldiği	
Konya	Teke	Mamure-i Hamidiyye	140	—	Kafkas	
	Ereğli	Lütf-i Hamidiyye	66	—	»	
	Aksaray	Hamidiyye	28	—	Çerkes	
	Antalya	Hamidiyye	180	—	Kafkas	
		Hamidiyye-i Ülya	535	—	Çerkes	
		Beyşehir	Hamidiyye	—	—	Çeçen
		İlgin	Mecidiyye	—	—	Ardahan
			Burhaniyye	40	—	Kafkas
		Saidili	Mecidiyye	70	346	»
		Tokat	Sultaniyye	15	52	Batum
Ankara	(Çorum)	Kuşoturağı	—	—	Dağıstan	
		Düzkırık	—	—	Ahıska	
		Şarkiyye	—	—	Şavşat	
		Mahmudiyye Mah.	32	—	»	
		Selimiyye Mah.	30	—	Kars	
	Kırşehir	Şehr-i Cedid	—	—	Kafkas	
Konya	Konya	Mahmudiyye	138	—	»	
Sivas	Köprü	Hamidiyye	36	—	Livana	
	Aziyye	Değirmentaş	25	120	Oltu	
Aydın	Seferhisar	Abadan Mah.	100	—	Kars	
		İhsaniye	—	—	Batum	
		Üçküpler	41	—	»	
	Bergama	Mecidiyye	—	—	Dağıstan	
İstanbul	Kartal	Hamidiyye	35	—	Hopa	
Kastamonu	Sinop (Karasu)	Güllü	—	—	Batum	
		Abdurrahmanpaşa	55	—	»	
		(Gerze)	Numaniye	—	—	»
	İnebolu	Hamidiyye	—	—	»	
		Akyeri	40	—	»	

Kars göçmenlerinden ve Zilan aşiretinden 1193 kişi Bayezid sancağının mevcut köylerinde bulunan hâli arâzilere yerleştirilmiştir. Bunların köylere göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir :

Köyün Adı	Hâne	Nüfus
Çatırülya	3	31
Bera-yı Miliç	3	26
Hanköyü	9	53
Kasköyü	11	69
Hacı Hanyo	15	95
Hamzikân, Süflâ	4	25
Mirangi Ülyâ	4	34
Zarova köyü	15	88
Haydaroğlu	7	46
Kasur	20	112
Oharek (?)	48	324
Çata-merkezêr (?)	16	101
Dedemaksud	21	123
Zeyt Oharek	13	62

Zilan aşiretinden 546 kişi ise müceddeden teşkil olunan köylerde iskân olunmuştur. Bu köyler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir :

Köy	Hâne	Nüfus
Şahverdi harabesi ve Badilli	11	69
Kilise harebesi	10	72
Gevirgevrik harabesi ve Abdi	16	117
Hoş Merkadîm Murad yüzü harabeleri	32	214
Piyeli harabesi	10	74

Kaza Nah.	Köy	Hâne	Nüfus	Arâzi		Câmi	Mek. Sib.	Med. rese	Değir-men
				Kıta	Dönüm				
Ordu	Sayiha-ulya (?)	40	150	76	998	—	1	—	—
	Samisa (?)	21	101	66	721	—	1	—	—
	Burhaneddin	79	352	241	3427	—	1	1	—
	Şerefiyye	20	109	51	801	—	1	—	—
	Orhaniyye	35	139	244	1218	1	1	1	—
	Sultaniyye	79	313	146	1768	1	1	1	—
	Bahariyye	22	77	105	953	—	1	—	—
	Osmaniyye	61	232	208	2024	1	1	2	—
	Bahadır	34	102	71	811	1	1	—	—
Yekûn	391	1575	1208	12721	4	9	5	21	
Perşembe	Selimiyye	41	154	92	10266	1	1	1	—
	Selâhiyye	34	116	66	1148	—	1	—	—
	Bahariyye	34	146	52	1590	—	1	1	—
	Sultaniyye	19	126	82	1191	1	1	—	—
	Husubani	17	73	48	806	—	1	—	—
	Gorika (?)	38	151	93	337	—	1	1	—
	Nuriyye	28	96	155	1733	—	—	—	—
	Refahiyye	8	24	16	324	—	—	—	—
	Kozağzı	10	45	12	1480	—	1	—	—
Yekûn	229	931	616	18865	2	7	3	9	
Ulubey	Fethiyye	—	—	—	2863	—	—	—	—
	Refahiyye	—	—	—	1373	—	—	—	—
	Yekûn	67	355	237	4236	—	1	1	3
Habsamana	Küşadiyye	32	157	82	2500	—	1	1	1
	Hayriyye	18	58	47	1200	—	1	—	1
	Şefikiyye	18	78	73	1770	—	1	—	1
	Cihadiyye	51	214	124	3600	1	1	1	1
	Yekûn	119	507	326	9070	1	4	2	4
Bolaman	Hamidiyye	96	379	210	4600	1	1	1	3
	Şevkiyye	135	496	268	9300	1	2	1	4
	Yekûn	231	875	478	13900	2	3	2	7

V — OSMANLI DEVLETİ'NİN İSKÂN SİYASETİ

Osmanlı Devleti, siyasî, içtimaî ve iktisadî şartların değişmesine göre yüzyıllar boyunca farklı farklı iskân politikaları üretmek durumunda kalmıştı. Kuruluş ve Genişleme Devirlerinde feth edilen topraklara sürgün edilen ahâlî, vakıf ve müstakil derbent teşkilâtı vasıtasıyla iskâna elverişli yerlere yerleştirilmişlerdi. XVI. yüzyıldan itibaren başlayan, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devlet için büyük bir problem halini alan iç karışıklıklar uzun harp yıllarının bir neticesi olarak kendisini göstermişti. Kısa aralıklarla meydana gelen ve uzun süren savaşların getirdiği malî külfet, halkın ödeme gücünü aşan vergilerle kapatılmaya çalışılmış, memleket içinde devlet otoritesinin zayıflamasıyla meydana gelen şekavet hareketleri, yerleşik ahali nin daha emin olarak gördükleri yerlere göç etmelerine ve bir çok meskûn yerin harap olmasına sebep olmuştur. Bu durum, ekonomisi ziraâte dayanan devletin ziraî gelirlerinin azalması demektir. Bunun üzerine harap ve sahipsiz yerlerin konar-göçerler ile göçmenlerin yerleştirilmesi suretiyle ziraâte açılması hedeflenmişti.¹³⁹

XIX. yüzyılda kaybedilen topraklarda meskûn Müslüman ahali, maruz kaldığı baskılar sonucu kadîm topraklarını terk ederek daha güvenli yerlere göç ediyordu. Bu göç hareketinin hızlanması üzerine 1860'da Muhâcirin Komisyonu kurulmuştur. Merkezi İstanbul'da bulunan Komisyon, taşraya gönderdiği **İskân-ı muhâcirin** me'mûrları ve vilâyet **İdâre-i Muhâcirin Komisyonları** vasıtasıyla göçmenleri aşağıda belirtilen ilkeler çerçevesinde vilâyet ve sancaklarda yerleştirmeye çalışmıştır.

Tarih boyunca devletler, hususî statülü topluluklar yerleştirmek suretiyle sınırlarında tampon bölgeler oluşturma gelmekteydiler. Nitekim, Osmanlı Devleti, göçmenleri sınıra yakın yerlere yerleştirmek suretiyle tampon bölgeler oluşturmaya çalışmıştır. Bu nedenle Doğudan gelen göçmenler, Anadolu'nun Rus sınırından başlayarak Irak'ın Basra cihetine kadar uzanan sahada yerleştirilmek suretiyle bölgedeki Müslüman nüfusun artırılması hedeflenmişti.¹⁴⁰ Kafkas göçmenlerinin Anadolu'ya hicretlerine dair Rusya'nın yarı resmî «**Novia Veremia**» gazetesi 31 Mayıs 1900 tarihli nüshasında «Bâbîâli'nin, Rus sınırında mutaasıb Müslümanlardan büyük bir topluluk oluşturmak maksadıyla başta Van olmak üzere Ermenilerin Doğu Anadolu'da terk ettiği yerlere göçmen iskân etmek üzere Kafkas Müslüman-

139. Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, Ankara 1988, s. 28.

140. **BA, İD**, Nr. B. 1315/38, Lef. 2 : Meclis-i Vükelâ mazbatası, 27 Kasım 1897.

larını göçe teşvik ettiğini» iddiâ ediyordu.¹⁴¹ Rus idaresi de aynı endişe içinde olmalı ki, 1890'da göç etmelerine izin verdiği Kuban Müslümanlarının sınıra yakın Türk topraklarına yerleştirilmemesini istemişti.¹⁴² Vesikalardan anlaşıldığına göre, Bâbiâli, Çerkesleri Rus sınırına yakın yerleşim bölgelerinde iskân etmemeye çalışmıştır.¹⁴³ Hattâ, Hopa, Rahova ve Atina gibi sınır üzerinde bulunan kazalara yerleştirilen Çürüksu göçmenleri daha iç bölgelere kaydırılmaya çalışılmıştır.¹⁴⁴

XIX. yüzyılda kısa aralıklarla uzun savaşların olması sebebiyle Müslümanların askere alınması ve savaşlarda büyük zayıflık, kolera ve tifo gibi salgın hastalıkların yayılması ve kıtlık gibi olaylar Anadolu'daki Türk nüfusun azalmasına sebep olmaktadır. Bunun neticesinde bazı meskün yerler boşalmış ve harap olmuştur. Bu durum ekonomisi ziraâte dayanan devletin ziraâ gelirin azalması demektir. Bâbiâli, harap ve terk edilen yerlerle ziraâte elverişli yerleri tarıma açarak memleketin imâr edilmesini hedeflemiştir. Bu hedefe ulaşabilmek için bir kaynağa ihtiyaç vardı.¹⁴⁵ İşte bu kaynak XIX. yüzyılda göçmenler olmuştur. Ancak, Osmanlı Devleti bu göçler sırasında klasik popâlarist telâkkiyi terk ederek gayri-müslimlerin Türk topraklarında yerleşmesi hadisesine pek sıcak bakmamıştır. Nitekim, Yahudi göçü münasib telâkki edilmezken Anadolu'ya gelen Hıristiyan Gürcülerden isteyenlerin geri dönüşlerine izin verilebilmiştir.¹⁴⁶ Ayrıca, zaman zaman izinsiz olarak Anadolu'ya gelen göçmenlerden yapılan tahkikat sonucu Müslüman olmadığı tespit edilenler memleketlerine iade edilmekteydi.¹⁴⁷ Bununla beraber, yerli Hıristiyan reâyadan Rusya'ya göç etmek

141. Aynı gazete, Mavera-yı Kafkasya'da ticareti ellerine geçirmiş olan Ermenilerin Rusyanın en ileri noktasında toplanmasına müsaîd olmadığı sebebiyle Osmanlı tebeası Ermenilerin Rusya'ya göç etmelerinin önlenmesini talep ediyordu. Petersburg Correspondance Politique gazetesine göre de Rus Hükümeti, ecnebilere Kafkasya'ya yerleşmelerini yasaklayarak burada, Rusya'nın kuzey ve güney eyaletlerinde mukim ahalinin iskânına karar vermişti. Bu kararın sebebi, Kafkasya'da fecvkaleda artan Ermeni nüfusunu Rus göçmenleri ile dengelemek arzusuuydu. BA, BEO, Nr. 113031; BA, YAHUS, Nr. 319/13; Hariciye Nezaretinden Sadarete.

142. Hattâ, Rusya, Çerkeslerin Osmanlı ordusu içinde Ruslara karşı savaşmasını engellemek ve Afganistan'ı işgâl etmiş olan İngiltere'ye karşı kullanmak amacıyla Çerkeslerin Afganistan sınırında Ruslara bağımlı bir devlet kurmalarını ve Osmanlı topraklarındaki Çerkeslerin buraya göç ettirilmesini teklif etti. Bâbiâli, bu isteği reddetti. Nihad Barzah, Aynı eser, s. 126; BA, MM, Nr. 4800, Lef. 4.

143. BA, MM, Nr. 4851; BA, AD, Nr. 1293/65; 1292/72; BA, İD, Nr. C. 1312/4.

144. BA, AD, Nr. 1553, Ev nr. 1: Muhâcirin Komisyonu'na tezkire, 7 Mayıs 1878.

145. BA, İD, Nr. B. 1315/38, Lef. 2.

146. BA, AD, Nr. 933/103-1: Trabzon vilayetine tezkire, 10 Nisan 1878.

147. BA, İD, Nr. Ş. 1321/11; M. 1322/1.

isteyenlere izin verilmek istenmemiş ve bunları göçe zorlayan sebeplerin ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır.¹⁴⁸

Konar göçerlerin iskân edilmesinde ve asayiş bozuk bölgelerde huzur ve sükûnun temininde göçmenler bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. Nitekim, Uzun-Yayla'da geçitlerin yakınlarında yerleştirilen Çerkesler, kendilerine verilen toprakları korumaları üzerine konar-göçerler yer değiştiremez olduklarından yerleşik hayata geçmeye zorlanmışlardır.¹⁴⁹ Konar-göçerlerin kullandığı boş ve harap yerlerin şenlendirilmesi ve ziraâte açılabilmesi, Urban kabilelerinin yerleştirilmesine örnek teşkil etmesi açısından Trablusgarp'a göçmen sevk edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak, bölgeye gönderilmesi kararlaştırılan Kafkas göçmenleri soğuk iklime alışık olmaları münasebetiyle Bingazi'nin iklimine ayak uyduramayacakları dikkate alınarak Orta ve Kuzey Anadolu'da yerleştirilmişlerdir.¹⁵⁰ Öte yandan, asayiş temin için Dersim'e Rumeli ve Kafkas göçmeni yerleştirilmeye çalışılmıştır. Maraş sancağı, Adırın kazası dahilinde «gavâil-i mündefiâ» sırasında bulunduğu mevkinin ehemmiyet arz etmesi üzerine Karga-Çayırı mevkiindeki iskâna elverişli boş arâzide 1.500 Müslüman göçmeni iskân edilmek istenmiştir.¹⁵¹

Göçmenlerin teşkil edecekleri köyler, iklimi göçmenlere elverişli, ormanlara yakın, mümkün mertebe yüksek arızalı tepeler civarında veya harap ve yıkılmış köylerin arâzisinde kurulması¹⁵² orman sahaları ile kurak bölgelere göçmen yerleştirilmemesi¹⁵³ ilke olarak benimsenmişti. Ancak, savaş döneminin karışıklığı ve arâzî darlığı gibi nedenlerden dolayı bu ilkelere pek riayet edilememiştir. Meselâ, 35 hâne Hopa göçmeni, Alemdağ

148. Gümüşhane'de maden işletmesinde iş bulamamaları veya geçimlerini temin edecek arâziye sahip olamamalarından dolayı 2.000 Rum reâya hânesi Rusya'ya hicret etmiş ve pek çokları da göç etmek arzusunda idi. Bâbüali, bu hareketi durdurabilmek için Trabzon vilayetine göç sebeplerini ortadan kaldırma ve Rumlara boş arâziden yer verilmesi talimatı vermiştir. Öte yandan, vilayetteki göçmenlerin tecavüzlerinden zarar gördükleri iddiası ile Rusya'ya hacre tetmek isteyen Hristiyan ahaliyi yatıştırmak amacıyla Eylül 1878'den itibaren Trabzon vilayetine göçmen sevkini bir sene müddetle durdurulmuştur. BA, AD, Nr. 933/148-2, 134-2: Dahiliyeden Trabzon vilayetine 10 Haziran ve 8 Ekim 1890 tarihli tezkireler; BA, AD, Nr. 1510/30-1: Trabzon vilayetine tezkire, 26 Eylül 1878.

149. Paul Dumont, «1865 Tarihinde Güney Doğu Anadolu'nun İslâhı», Çev.: Bahattin Yediyıldız, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: X-XI, İst. 1981, s. 389.

150. BA, YA-Res, Nr. 56/48.

151. BA, İD, Nr. B. 1314/27.

152. İskân Talimatnamesi, md. 31-32.

153. Kastamonu Vilâyet Sahnâmesi 1306, s. 245; BA, İD, Nr. 81910.

korusu civarındaki Vakıf konusunda yerleştirilmişlerdir. Bunlar koruyu tahrip edince iskân mahalleri değiştirilerek tarıma elverişli yerlere yerleştirilmeleri hususunda irade çıkmıştır.¹⁵⁴

Selçuklu ve Osmanlı, Anadolu'yu iskân ederken büyük ve kuvvetli aşiretleri muhtelif parçalara ayırarak birbirinden uzak sahalara sevk etmek suretiyle, ırsî reislerinin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli bir birliğin isyanı ihtimallerini ortadan kaldırmak ve aşiret tesanüdünü kırarak millî bir teşekküle yol açmak ve böylece devletin menfaatini korumak istemiştir.¹⁵⁵ Bu politika gereği aşiret sistemine sahip Gürcü ve Çerkesler, müteferrik olarak iskân edilmişlerdir. Bu sîyâsete ters olarak topluca yerleştirilen Gürcü ve Çerkesler bâzı hadiselerle sebebiyet verebilmişlerdir. Bununla beraber, toplu olarak yerleştirilen Tatarların herhangi bir müşkilâtına rastlanmaması üzerine bunların toplu iskânlarına müsaade edilmiştir. Meselâ, 450 hâne Tatar göçmeni Ankara vilâyeti dahilinde toplu olarak iskân edilmiştir.¹⁵⁶

VI — GÖÇLERİN SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI

Osmanlı Devleti, 93 Savaşı sonucu imza ettiği Berlin Andlaşmasıyla Erzurum ve Trabzon vilâyetlerinde 700.000 kişinin meskûn olduğu 36.000 km² genişliğindeki arâziyi, Ruslara terk etmiştir.¹⁵⁷ İşgâl sonrası Kars sancağına katılan Oltu ve Ardahan'la birlikte bölgenin savaş öncesi takribî 78.000 olan nüfusu Rus iskân siyaseti sonucu 1897'de 292.000'e çıkmıştır. Bu nüfus artışına rağmen Türk nüfusu azalmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla işgâl edilen Kars ve çevresinden Erzurum'a 30.000 hane (150.000) göç etmiştir. Bu göç hareketi sonucu Rusların eline geçen bölgenin nüfus yapısı büyük oranda değişmiştir.¹⁵⁸

Rusların eline geçen Sohum ve Batum ile çevresinden Anadolu'ya takriben 110-120.000 göçmen gelmiştir. Savaş sonrası Kuban havzasından 1890'lı yıllarda göç etmeye hazır 24.000 haneden 10.000'i Anadolu'ya gelmiştir. Bu göçler sonucu bölgedeki Müslüman nüfus azalırken Rus iskân siyaseti sonucu Kuban havzasındaki Rus muhaciri sayısı 1894'te 1.500.000'a çıkmıştır. Öte yandan, 1890-1891 yılında Kırım'dan takribî 18-20.000 göç-

154. BA, AD, Nr. 1294/155.

155. Bkz. Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1984, s. 41.

156. BA, İD, Nr. CA 312/30.

157. Russes et Turcs, *la Guerre d'Orient*, Paris 1878, II, 1143.

158. İlber Ortaylı, «Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: IX, İstanbul 1978, s. 348-349.

men gelmiştir. Bu sonuncular, gayr-i menkûllerini çok ucuz fiyatla tasfiye etmişlerdi. Türklerin terk ettiği bu gibi topraklar Ruslar zadesanı ve devlet ricâli arasında paylaştırılmıştır.¹⁵⁹

Netice itibarıyla, resmî istatistiklere göre, 1877-1891 tarihleri arasında Sohum muhacirleri hariç 700.000'den fazla göçmen Rumeli'den Anadolu'ya sevk edilirken Kuban, Kırım, Kafkasya, Batum, Sohum ve Kars civarından Anadolu'ya en az 300.000 göçmen gelmiştir. Bir başka söyleyişle Türk vilâyetlerinde bir milyondan fazla göçmen iskân edilmiştir. Böylece, Anadolu'da zaten çoğunlukta olan Türk nüfusu ezici bir üstünlük elde etmiştir.

Osmanlı Devletine sığınan göçmenlerin çoğu kendilerine tahsis edilen topraklarda çiftçilikle meşgul olmuşlardır. Böylece, daha önce işlenmemiş veya bataklık olan sahalar tarıma açılmış ve ülkenin ziraî üretimi artmıştır. Özellikle, ziraâti geliştirmek amacıyla Çukurova'ya farklı dönemlerde Çerkes, Tatar, Boşnak ve Türkmen grupları yerleştirilmiştir. Çiftçi göçmenler, yerleştirildikleri yerlerde mahalli bitkilerin yanısıra beraberlerinde getirdikleri kültür bitkilerini de ekip biçmişler ve çevreye tanıtmışlardır.

Göçmenlerin bir kısmı da, zaptiyelik, kaymakamlık ve müdürlük gibi devlet hizmetinde istihdam olunmaktaydı.¹⁶⁰ Öte yandan göçmen çocuklarının eğitime de önem verilmiştir. Göçmen çocuklarının eğitimlerini sürdürebilmeleri için mevcudlarının yanısıra yeni mektep ve medreseler açılmıştır. Ayrıca, göçmen çocukları askerî okullara kaydedilmişlerdir.¹⁶¹

Göçmenler, Türkiye'ye demografik ve ekonomik katkılarının yanısıra bazı meselelerin de ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır. Göçmenler, vilâyetlere eşit oranda dağıtılamadıkları için Batı ve Orta Anadolu'da yığılmışlardı. Kendilerine Arâzî Kanunu'nda belirtilen büyüklükte toprak dağıtılamaması, miriye ait toprakları ellerinde bulduran mütegalibenin yerli ahaliyi göçmenlere karşı kışkırtmaları ve müteferrik iskân siyâsetine rağmen Gürcü ve Çerkeslerin kabile reisleriyle birlikte yerleştirilmeleri yerli ahali-göçmen çatışmalarına ve göçmenlerin sair asayiş bozucu davranışlarda bulunmalarına sebep olmaktadır.

Miriye ait boş toprakları ellerinde bulduran mütegalibe, bu topraklara göçmen yerleştirilmesine engel olabilmek için yerli ahaliyi göçmenlere karşı kışkırtmışlardır. Bu hareket sonucu özellikle, Sivas, Diyarbakir ve Mamuretül-Aziz'de göçmenler yerleştirilememiş ve hattâ, yer yer ça-

159. Ethem Feyzi Gözaydın, Aynı eser, s. 93.

160. BA, ŞD, Nr. 5819; BA, AD, Nr. 933/60-3; 1273/73, 175.

161. BA, İD, Nr. 91996; 96092; 82014; 95686.

tışmalar çıkmıştır.¹⁶² Bu çatışmalar bâzen kanlı hadiseler dönüşmüştür. Meselâ, Kunaytra kazasında meskûn Çerkeslerle Dürziler arasında meydana gelen hadisede Çerkeslerden 65 ve Dürzilerden 97 kişi ölmüştür.¹⁶³

Arâzî darlığı sebebiyle göçmenler arasında da çeşitli hadiseler cereyan etmiştir. Sapanca ve civar kazalarda 20.000'den fazla Çerkes ve Abaza mevcut iken aynı bölgeye Gürcüler de iskân edilmiştir. Bunlardan Mahmu-diye köyüne yerleştirilenler ziraâte elverişli arâzileri olmaması sebebiyle komşu göçmen köylerine tecavüz etmişlerdir.¹⁶⁴ Bâzi Çerkeslerin menfaat temini maksadıyla göçmenleri teşvik ve tahrik etmeleri sonucu kendilerine arâzî tahsis edilen Çerkesler dahi yerli ahalinin tasarrufundaki topraklara tecavüz edebilmişlerdir.¹⁶⁵

Ülkede asayişî temin etmek için göçmenlerin silahları toplanmış, asker ve zaptiye sayısı artırılmış, şekavette bulunanlar muhakeme edilerek cezalandırılmış, göçmen «seramedanından» bâzıları içinde buldukları göçmen kitlesinden ayrılarak iskân edilmek üzere diğer vilâyetlere sevk edilmiştir. Meselâ, Gürcülerin cesaretini artıran Mirliva Ali Paşa taallükatiyla beraber İstanbul'a celbî için Mayıs 1887'de irade çıkmıştır.¹⁶⁶ Öte yandan Meclis-i Vükelâ, asayişî temin için alınacak önlemler hususunda yerli ahalinin veya göçmenlerin mahallî idareler nezdinde yaptıkları müdahaleleri önlemek amacıyla seyyar bir komisyon kurulmasını benimsedi.¹⁶⁷ Bu tedbirler sonucu göçmenlerin yol açtığı asayişî bozucu hadiseler büyük ölçüde önlenmiştir. Netice itibarıyla, göçmenlerle yerli ahali başarılı bir şekilde bütünleşmiş ve Anadolu'nun sosyal yapısı kuvvetlenmiştir.

162. BA, İD, Nr. 66429, Lef. 5; BA, AD, Nr. 1617/233-1

163. YA-Hus, Nr. 305/92, Lef. 2; 307/21, Lef. 2 : Suriye vilayetinden Sadarete tel, 9/21 Ağustos 1894.

164. BA, İD, Nr. 80757.

165. BA, YA-Hus, Nr. 263/19 : 21 Ağustos 1892 tarihli Sadaret tezkiresi.

166. BA, AD, Nr. 1174/205-1 : Sadareten Trabzon vilayetine tahrir, 29 Eylül 1879; BA, BEO, Vilayet Gel-Gid, Nr. 191/434; BA, İD, Nr. 81206; Sürgün cezasına uğrayanlardan bâzıları memleketlerine geri dönmeyi talep etmişlerdir. BA, AD, Nr. 1617/130-1 : Gürcü Hasan'dan Trabzon vilayeti'ne istida, 14 Eylül 1887.

167. BA, AD, Nr. 1537/303-1 Sadareten Trabzon vilayetine tezkire, 8 Aralık 1891.